

İLHANLILAR DÖNEMİNDE DOĞU KİLİSESİ'NİN ENTELEKTÜEL VARLIĞI VE BİLİMSEL KATKISI

(Sayfa 15-53)

Arş. Gör. Yusuf TEKİN
Hakkari Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi
ORCID:0000-0002-6687-825X
yusuftenin@hakkari.edu.tr

Dr. Falah Khairi Mirzo
falah.khairi@gmail.com
ORCID :0009-0005-2030-4823

Öz

İlhanlılar çağında şekillenen bilimsel üretim ortamı, tarih yazımında çoğunlukla İslami figürleri merkeze alan tekil anlatılarla betimlenmiştir. Oysa bu çalışma, XIII. ve XIV. yüzyıllarda İlhanlı egemenliği altındaki Kuzey Mezopotamya'da yaşayan Doğu Kilisesi mensubu Süryani Hristiyan entelektüellerin ilmî düşünceye katkılarını incelemektedir. Sasaniler döneminden itibaren bölgesel bir ilmi gelenek geliştiren bu cemaat, İslam fütuhatından sonra da siyasi ve idari yapılarda görünürlüğünü korumuştur. İlhanlıların gelişyle birlikte söz konusu gelenek Moğol idaresine entegre edilmiştir. Diploması, tıp, matematik, astronomi, edebiyat, yazı kültürü ve eğitim kurumları gibi alanlarda verdikleri entelektüel katkılar, klasik literatürde çoğunlukla ya arka plana itilmiş ya da tümüyle görünmez kılınmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, İlhanlılar döneminde Doğu Kilisesi'ne mensup aydın zümrenin bilimsel söylem içindeki yerini hem tarihsel hem kuramsal bir düzlemde görünür kılmayı amaçlamaktadır. Böylelikle İlhanlı tarih yazımındaki monokültürel yaklaşımı eleştirel bir perspektifle yeniden düşünmeyi teklif etmektedir. Bu araştırma, yöntem bakımından doküman incelemesine dayanmaktadır. İlhanlı dönemine ait yazılı tanıklıklar, salt bilgi aktaran metinler şeklinde değil; kültürel temsil, hafıza inşası ve iktidar ilişkileriyle bağlantılı tarihsel belgeler olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın zamansal çerçevesi, Hülâgû'nun 1258'de Bağdat'ı fethiyle başlar ve 1335'te Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle sona erer. Mekânsal sınırlar ise Kuzeybatı İran ve Mezopotamya bölgesiyle sınırlıdır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Kilisesi, İlhanlılar, Tıp, Astronomi, Dil ve Edebiyat, Matematik

THE CHURCH OF THE EAST'S INTELLECTUAL PRESENCE AND SCIENTIFIC CONTRIBUTION IN THE ILKHANID PERIOD

Abstract

The scientific environment of the Ilkhanid era is often described through narratives that focus mainly on Islamic figures. However, this study examines the role of East Syriac Christian intellectuals in Northern Mesopotamia during the thirteenth and fourteenth centuries. The community built an intellectual tradition under the Sasanians. After the Islamic conquests, it preserved its visibility in political and administrative life. Under the Ilkhanids, this tradition was integrated into Mongol rule. East Syriac scholars contributed to diplomacy, medicine, mathematics, astronomy, literature, scribal culture, and education. These contributions were frequently marginalized or ignored in classical historiography. The article seeks to make this intellectual presence visible on both historical and theoretical grounds. It also questions the monolithic character of Ilkhanid historiography. The research relies on document analysis. Ilkhanid sources are evaluated as historical records that transmit knowledge and also reflect cultural representation, memory construction, and power relations. The study covers the period between the conquest of Baghdad by Hülegü in 1258 and the death of Abu Sa'îd Bahadır Khan in 1335. The geographical scope is limited to Northwestern Iran and Mesopotamia.

Keywords: the Church of the East, Ilkhanids, Medicine, Astronomy, Language and Literature, Mathematics

Giriş:

Doğu Kilisesi, resmî olarak dyofizit (iki tabiatlı) Kristolojik doktrini benimsemiştir. Mezopotamya merkezli Süryani-Hristiyan bir gelenek olarak Kilise, özellikle Sâsânîlerin yönetimi altında kurumsal kimliğini inşa etmiş ve İslami dönemde bu özelliğini devam etmiştir. Roma Kilisesi'yle dogmatik ayrışmalar yaşayan bu yapı, Mopsoustialı Teodoros'un görüşleri (kristolojik yorumu) etrafında şekillenmiştir. Sâsânî yönetimi, Roma karşıtı olabileceği

düşünülen söz konusu Hristiyan cemaati himaye ederek Roma'ya karşı ideolojik bir denge unsuru elde etmiştir. Bu desteğin somut karşılığı olarak, 410 yılında Sâsânî hükümdarı I. Yazdgerd, İran'daki Hristiyan cemaatin statüsünü resmen tanımıştır. Böylelikle Doğu Kilisesi'nin siyasi meşruiyetini temin etmiştir. Bu gelişmeyi takiben, 424 yılında Markabta d-Tayyaye Sinodu'nda Doğu Kilisesi, "Batı" kiliselerinden tam bağımsızlığını ilan etmiş ve kendi patriklik yapısını teşekkül ettirmiştir. 431 yılında, Theodorosçu kristoloji Roma'daki Efes Konsili'nde sapkın ilan edilerek dışlanmıştır. Bu durum, söz konusu öğretiyi benimseyen çevrelerin Sâsânî topraklarına yönelmesine neden olmuştur. Özellikle 488 yılında Bizans İmparatoru Zeno'nun Urfa'daki Pers Okulu'nun kapatılmasıyla, dyofizit geleneğin temsilcileri İran sahasına göç etmiş ve burada Doğu Süryani teolojisinin ana çizgilerini şekillendirmiştir. Bu sürecin öncesinde, 486 yılında Seleukeia-Ktesifon'da toplanan konsilde, Theodorosçu kristoloji resmen Doğu Kilisesi'nin doktrinel temeli olarak kabul edilmiştir. Böylece İran coğrafyası, Theodorosçu düşüncenin kurumsallaştığı başlıca merkez hâline gelmiştir. Kilise'nin patriklik makamı olan katolikoslük merkezi başlangıçta Seleukeia-Ktesifon'da bulunmakta iken, 780 yılında Bağdat'a taşınmıştır. Doğu Kilisesi'nin tarihsel sürecindeki en dikkate değer başarılarından biri, Hristiyanlığı Çin ve Sumatra'ya kadar taşıyan yaygın ve kurumsal misyonerlik faaliyetidir. Diğerleri ise, Abbâsîler döneminde özellikle Bağdat çevresinde yoğunlaşan Süryaniler, 830 yılında Halife Me'mun'un kurduğu Beytü'l-Hikme'deki tercüme faaliyetlerinde etkin rol oynamaları ve bunu sürdürmüş olmalarıdır (Duygu, 2021, s. 111-112; Kaplan, 2023; Kurt, 2023).

Abbâsî halifesi en-Nâsır li-Dînillâh'ın (1180–1225) dönemi, Bağdat merkezli Abbâsî siyaset sahasının doğu ve batısında beliren farklı tehditlerin eşzamanlı baskısı altında şekillenmiştir. Bu dönem, yoğun siyasî baskıların belirlediği bir iktidar süreci olarak ortaya çıkmıştır. Hilâfetin doğu ve güneydoğusuna tekabül eden İran hinterlandında, henüz Cengiz Han'ın doğrudan müdahalesinden önce beliren Moğol kımıldanışları, sınır güvenliği açısından giderek derinleşen bir tehdit algısına dönüşmüştür. Bu durum, Abbâsî merkezî idaresinin doğudaki siyasî ufkunu daraltıcı bir baskı unsuru hâlini almıştır. Buna mukabil, batı ve güneybatı ekseninde, Eyyûbî hânedanı Şam-Filistin havzasında konsolide olmuş ve Haçlı prensliklerine karşı yürüttükleri mücadeleyle öne çıkmıştır. Nitekim 1187 yılında Selâhaddin-i Eyyûbî, Kudüs'ü Haçlıların denetiminden alarak yeniden İslam dünyasına katmıştır. Böylece

1099'dan beri yaklaşık seksen sekiz yıl süren Latin hâkimiyeti sona ermiş, bu gelişme cephede hem siyasî hem de sembolik bir dönüm noktası olmuştur.(Hartmann, 2006).

Bu siyasal türbülans ve askerî tehdit sarmalı içinde, Mezopotamya'nın yukarı havzasından başlayarak Suriye platosunun doğu kıyısına uzanan geniş sahalar bulunmaktaydı. Hakkâri-Musul aksı üzerinden Dicle boylarını takip eden bu bölgeler, nihayetinde Bağdat merkezli Abbâsî coğrafyasına eklenmekteydi. Söz konusu alanlar, Doğu Kilisesi (Nestûrî) ve Batı Süryani Ortodoks (Yakûbî) geleneklerine mensup kadim ve müesseseleşmiş bir Hristiyan nüfusa ev sahipliği yapmaktaydı. Bu cemaatlerin tarihsel mevcudiyetini ve mekânsal dağılımını anlamamıza imkân tanıyan temel müracaat noktalarından biri, XIII. yüzyılın dikkat çekici Müslüman coğrafyacı ve müverrihlerinden Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân adlı eseridir. Yâkût el-Hamevî, dönemin Hristiyan yerleşimleri ve ibadethaneleri hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Bağdat'tan yaklaşık 100 km uzaklıkta, Dicle'nin sol kıyısında yer alan Samarra şehri ve çevresinde, aynı şekilde Bağdat'a 100 km mesafede, Dicle'nin batısında konumlanmış Tikrit ve Musul'da hem Doğu Süryani hem de Batı Süryani Hristiyanlarına ait çok sayıda kilise ve manastırın varlığını kaydetmiştir. Söz konusu bölgelerdeki bu dinî yapıların yanı sıra, Bağdat'ta bulunan Hristiyan ibadethanelerin Moğol işgaline dek tahribata uğramaksızın dimdik ayakta kaldığı oldukça önemli bir ayrıntıdır. Bu durum, Abbâsîlerin şehirdeki Hristiyan topluluklara hoşgörülü ve müsamahakâr bir yaklaşım benimsediklerini, özellikle Doğu Kilisesi mensuplarına yönelik koruyucu bir tutum sergilemiş olabileceklerini göstermiştir. Diğer taraftan, Bağdat gibi büyük merkezlerde Hristiyanların eğitim, tıp, çeviri faaliyetleri ve bürokratik işleyiş içerisinde zaman zaman önemli konumlar üstlendikleri bilinmektedir. Bu kayıtlar, yalnızca mimarî yapıların veya şehirlerin topografyasına dair bilgi sunmakla kalmayıp, aynı zamanda Abbâsî topraklarında Hristiyan cemaatlerin ne ölçüde kurumsallaşmış bir dinî yaşantıya sahip olduklarını da göstermesi bakımından tarihsel değer arz etmiştir (el-Hamevî, 1977, s. 2/ 499, 523).

Bu kaydı destekleyen başka malumat Fiey tarafından İbnü'l Esir'e dayandırılarak anlatılmıştır. Buna göre; *"Müslüman topraklarının bir kısmının Haçlılar tarafından işgal edilmesi, oldukça istikrarsız bir dengenin olduğu bir tür modus vivendi ile sonuçlanmıştı. Örneğin, 578/1183 yılında, Franklar Şam'ın güneyindeki Dârayya camisini yıkmak istediklerinde, Selahaddin Eyyûbi onları şöyle uyardı: 'Onu yeniden inşa ederiz, ama*

ülkemizdeki tüm kiliseleri yıkarız ve onları yeniden inşa edemezsiniz. Franklar böylelikle bu saldırılardan vazgeçtiler.” (Fiey, 1990). Selahaddin-i Eyyûbi’nin Franklara yönelik bu uyarısı Müslüman topraklarında Hristiyan varlığına duyduğu saygı ve karşılıklı yıkımın önüne geçerek bir tür barışçıl ortak yaşamın sürdürülebilirliği hakkında güçlü bir mesaj taşıyor. Bu söylem tehditten ziyade askeri bir mücadelenin içerisinde, daha çok karşılıklı olarak dini yapıların korunmasına yönelik bir uyarıdır. Taraflar arasında her ne kadar çetin bir askeri mücadele yaşansa da, bu mesaj belirli bir ahlaki savaş kurallarının ve dini sınırların olduğunu ve bunların aşılması halinde her iki tarafa da zarar verebileceği fikrini taşır. Ayrıca bu durum Müslüman topraklarında Hristiyan kiliselerinin varlığına işaret etmenin yanı sıra, savaşın en çetin olduğu dönemlerde dahi Müslüman idarecilerin askeri ve siyasi güç gösterisi yapmanın ötesinde dini ve eğitim kurumlara olan hassasiyetlerini ortaya koymaktadır (Genç, 2007). Antakya Kilisesi başrahibi Süryani Mihael (1126-1199) Müslümanların Kudüs’ü ele geçirmelerinin ardından Hristiyanlara yönelik muameleleri hakkında şu ifadeleri aktarmıştır: *“O zamanlarda Müslümanlar, Şam, Halep, Harran, Edessa, Amid, Mardin, Musul ve imparatorluğun diğer kısımlarında Hristiyanlara yönelik uyguladıkları hakaret, aşağılama ve küçümseme eylemleri, sözlerle tarif edilemez bir boyuttaydı.”* (Rabo, 2011, s. 404). Fiey bu bilgilere dayanarak, *“Mevcut diğer belgeler olmaksızın dahi, Kudüs’ün fethinin haberinin yayılmasının, genel olarak Hristiyanlara yönelik bir zulüm dalgasını tetiklediği, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki mevcut uçurumu daha da derinleştirerek, 1258 yılında Moğolların Bağdat’a girişleri sırasında gözlemlenecek olan tepkileri önceden pekiştirdiğini”* yorumunda bulunmuştur (Fiey, 1990, ss. 257-258). Ancak gerçek şu ki, Müslüman Hristiyan ilişkileri her ne kadar bazen dış politikadan kaynaklı sancılı süreçler yaşasa da, misal, buna benzer bir durum Halife el-Mehdi (775-785) döneminde yaşanmıştır. Söz konusu halife, Bizans İmparatoru IV. Leon ile gerçekleştirdiği savaşta mağlubiyet yaşammasının akabinde, Doğu Hristiyan cemaatleri arasında fark gözetmeksizin onlara ait birçok kilisenin yıkılması emrini vermiştir. Halifenin bu sert kararına bakacak olursak eğer, haricî sebeplerden dolayı siyasal iradenin istemediği halde zaman zaman birtakım dâhilî sorunlar vuku bulduğunu düşünüyoruz. I. Timotheos’un sarayla olan etkili ilişkileri, bu kararın diplomatik yollarla hafifletilmesinde muhtemelen bir rol oynamış olmalıdır ki, yıkıma uğrayan bazı kiliselerin restorasyonu ve yeniden inşası gerçekleştirilmiştir (Baum & Winkler, 2010, ss. 70-71; Labourt, 1904, s. 45; Rassi, 2015). Süryani Mihael’in yukarıdaki açıklamaları taraflı ve abartılı bir yorum içerebileceği ihtimali

göz ardı edilmemelidir. Zira dönemin kaynakları incelendiğinde özellikle Endülüslü Arap seyyahı İbn Cübeyr; Abbasi halifesi Nâsır-Lidînillâh, Dımaşk ve Halep atabegi Nûreddin Mahmud Zengî ve Eyyûbîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Selahaddin-i Eyyûbi gibi önemli şahsiyetlerin adaletli yönetimlerini takdirle anmaktadırlar. İbn Cübeyr'in gözlemleri, onların hükümdarlık anlayışında tebaalarının dini kökenine bakılmaksızın adil bir tutum sergilediklerini belirtmiştir (Cübeyr, t.y., ss. 257-258). Benzer şekilde, dönemin başka bir seyyahı olan Yâkût el-Hamevî'nin eserlerinde de bu türden kayıtlara rastlamaktayız(el-Hamevî, 1977, s. 2/519). Ayrıca kaynaklar Kudüs'teki Hristiyan rahipleri ve ülkenin diğer bölgelerinde yaşayan birçok manastır ve kilisenin Selahaddin döneminde cizyeden muaf tutulduğunu kaydetmiştir (Cahen, 1934, ss. 351-360).

Abbâsî yönetiminin Hristiyan unsurlara yönelik izlediği müsamahakâr siyaset, özellikle idarî kadrolarda gayrimüslim unsurların istihdamı noktasında dikkat çekici bir süreklilik arz etmiştir. XIII. yüzyılın ilk yarısında, Moğol akınlarının Irak sahasına ulaşmaya başladığı bir dönemde, Hristiyanların Abbâsî merkezi bürokrasisinde etkin roller üstlenmeye devam ettikleri kaydedilmiştir. Nitekim Doğu Kilisesi patriği V. Sabrişo'nun katolikosluğu döneminde Moğollar Irak sınırına dahil olmaya başlamış, 1232 yılına gelindiğinde artık Kerkük'e dayanmışlardı. Fiey tam bu sıralarda Hristiyanların Abbasi yönetiminde önemli pozisyonlar elde etmeye devam ettiğini ifade etmiştir. Misal, İslam'ı benimsemeyi reddeden Hibat Allah b. Zatina buna rağmen devlet kurumunda önemli bir divanda işe başlamıştır. Ayrıca Hristiyan olan Mâri b. Sâad b. Tömâ danışman olarak atamıştır (Fiey, 1980, s. 270).

Bu bağlamda şu soruyu sormak yerinde olacaktır: Abbâsîler devrinde gözlemlenen görece esnek yaklaşım, İlhanlılar döneminde de benzer bir süreklilik arz etmiş midir? Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu soruya, entelektüel üretim alanları üzerinden cevap aranmıştır.

Diplomatik ilişkiler, idarî yapı ve siyasal aktörlerin etkisi, söz konusu bilgi üretim alanlarını doğrudan şekillendirmiştir. Ne var ki bu etkileşim ağı, hem tarihsel derinliği hem de disiplinlerarası yayılımı itibarıyla bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Dolayısıyla Patriklik kurumunun İlhanlı iktidarıyla kurduğu ilişkiler kapsam genişliği nedeniyle bu çalışmada ele alınmamıştır. Aynı şekilde, Doğu Kilisesi'nin etkili olduğu coğrafyalarda inşa edilen kilise ve manastırların mimarî serencamı ile bu yapıların ait oldukları kültürel ve kurumsal bağlam;

eğitim yapıları, dinî merkezler ve yazı kültürü ile iç içe geçmiş bir bütünlük arz etmekle birlikte, kapsam genişliği nedeniyle bu çalışmada yer verilmemiştir.

Bu itibarla, diplomasi, mimarî, kurumsal teşkilatlanma ve kültürel üretim sahalarının siyasal dönüşümlerle olan doğrudan ilişkileri, başka bir akademik zeminde, daha kuşatıcı bir çerçevede incelenmek üzere tehir edilmiştir; burada ise yalnızca bu bağların bilim, dil ve entelektüel faaliyet üzerindeki dolaylı yansımalarına yer yer temas edilmiştir.

Çalışmanın içeriği; tıp, matematik ve astronomiyle birlikte dil ve edebiyat disiplinleri etrafında şekillendirilmiştir. Araştırmanın amacı, Doğu Kilisesi'nin İlhanlılar döneminde söz konusu sahalarda ortaya koyduğu entelektüel katkıları değerlendirmektir. Tıp bölümünde İlhanlılar öncesine uzanan bilgi mirasına kısaca değinilmektedir. Diğer alanlar ise doğrudan İlhanlılar dönemi bağlamında ele alınmaktadır. Bölümlerde, Doğu Kilisesi entelektüellerinin ilgili disiplinlerdeki konumları ve rolleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Özellikle tıp, matematik ve astronomi alanlarında hem Müslüman hem de Doğu Kilisesi geleneğinden gelen âlimlerin faaliyetlerine yer verilmiştir. Buna karşılık, dil ve edebiyat başlığı altında yalnızca Doğu Kilisesi'ne ait üretimler dikkate alınmıştır. Buna ek olarak, Hristiyan hekimlere aktarılan vakıf fonları rıza, tahakküm ve kurumsal dönüşüm bağlamında tartışılmaktadır. Bu yaklaşım, İlhanlı idaresinin İslamî kurumları hangi yöntemlerle kullandığı ve dönüştürdüğünü değerlendirmeyi hedeflemektedir. Konuya dair literatürün darlığı göz önüne alındığında, bu çalışma gelecekte yapılacak daha kapsamlı incelemelere zemin oluşturmayı gözetmektedir.

İlhanlı dönemi ile ilgili yapılan çalışmalar, çoğunlukla Müslüman figürlerin faaliyetlerini merkeze almış, Doğu Kilisesi'ne mensup entelektüellerin ilmî üretimlerini ya göz ardı etmiş ya da tali unsurlar olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle, XIII. ve XIV. yüzyıllarda İlhanlı hâkimiyeti altındaki Mezopotamya'da yaşayan Doğu Süryani Hristiyanların bilimsel faaliyetleri, literatürde neredeyse görünmez kılınmıştır. Hâlbuki tıp, matematik, astronomi, dil ve edebiyat gibi alanlarda Doğu Kilisesi'ne bağlı âlimlerin oynadıkları roller, yalnızca kendi cemaatleri için değil, İlhanlı entelektüel ortamının şekillenmesi bakımından da belirleyici olmuştur. Dolayısıyla, bu çalışmanın önemi, genel yaklaşımların ötesine geçerek özellikle Süryani geleneğin ilmî üretimlerini merkeze almış, tıp, astronomi, matematik ve dil-edebiyat sahalarında Doğu Kilisesi mensuplarının katkılarını ayrıntılı biçimde incelemiştir. Böylelikle, Doğu Kilisesi'nin İlhanlılar döneminde bilimsel söylem içindeki özgün yerini açığa

çıkarmakta; İlhanlı çalışmalarında yerleşik olan tekil ve monokültürel bakış açılarını sorgulayan eleştirel bir perspektif sunmaktadır.

Mevcut literatürde bahsi geçen konuya dair yapılan çalışmalar son derece sınırlı olup, alandaki araştırma boşluğu büyük ölçüde devam etmektedir. Bu sınırlı literatür içinde öne çıkan bazı çalışmalar ise şunlardır: Falah Khairi Mirzo'nun İlhanlılar dönemi Hristiyan topluluklarına dair kaleme aldığı ve “Mesîhî li serdemê Dewletê Îlhanî (656–736 /1258–1336)” başlığını taşıyan doktora tezi, Doğu Kilisesi'ni merkeze almamakta ve analiz çerçevesini daha çok Süryani Ortodoks, Ermeni, Gürcü ve diğer Hristiyan cemaatler üzerinden inşa etmiştir. Söz konusu tez, her ne kadar Doğu Kilisesi'ne ilişkin çözümlemeleri merkezî bir eksende işlememekteyse de, bizihi İlhanlı siyasal yapısı altında şekillenen Hristiyan cemaat yapılarının karşılaştırmalı incelenmesi bağlamında taşıdığı anlam dikkate değerdir. Bu çerçevede, bizihi Doğu Kilisesi'ne dair ihtiva ettiği dağınık ancak değerli verilerden faydalanılarak, çalışmamızın ilgili bölümlerinde Mirzo'nun bulgularına referansla tarihsel zemin güçlendirilmiş ve döneme ilişkin kurumsal panoramanın daha berrak bir biçimde inşa edilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca aynı müellifin “Rolê Mesîhîyan yê Şaristanî li jêr Sîbera Dewleta Îlhanî (656–736 h./1258–1335 m.)” başlıklı makalesi, İlhanlı hâkimiyeti döneminde Hristiyanların genel düzeyde medeniyet inşasına sunduğu katkıları incelemektedir. Bizim çalışmamız ise, bu genel yaklaşımın ötesine geçerek özellikle Doğu Kilisesi (Nestûrî geleneği) entelektüellerinin ilmî ve kültürel üretimlerini odak noktası yapmaktadır. Jean Maurice Fiey'in *Chrétians Syriques sous les Mongols* adlı eseri, İlhanlılar ile Doğu Kilisesi arasındaki siyasî ve diplomatik ilişkileri dinî ve idari belgeler üzerinden analiz eden öncü bir çalışmadır. Eserin son bölümünde yer alan sınırlı fakat anlamlı dil ve edebiyat verileri, çalışmamızın kültürel arka planını inşa etmede yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra, Kutlu Akalın ve Zafer Duygu'nun *Süryani Literatürü* adlı çalışması sayesinde İlhanlılar dönemine ait Süryanice metinler sistemli biçimde tespit edilerek metinlerarası bağlamda değerlendirilmiştir. Bu eser aracılığıyla Doğu Kilisesi'nin İlhanlı döneminde üretmiş olduğu yazılı miras, çalışmamıza aktarılmış ve yeniden değerlendirilmiştir. Diğer taraftan, Yaşar Kaplan'ın *Doğu Hristiyanları Nesturiler: Tarih, İnanç, Ritüel* adlı çalışması, her ne kadar çalışmamızın ana eksenini doğrudan hedeflemese de, Doğu Kilisesi'nin inanç sistemi ve ritüel pratiğine dair genel çerçevenin anlaşılmasında yardımcı olmuştur. Son olarak, Ahmet Yasin Tomakîn'in *Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı* (Tomakin, 2017) başlıklı makalesi, Süryani kroniklerinin İslâm tarihçiliği

açısından taşıdığı kaynak değerine dikkat çekmesi bakımından bu çalışmada yararlanılan kaynaklar arasında yer almıştır.

1. Tıp

Süryani tıp geleneği, büyük ölçüde Yunan tıbbına, özellikle de Geç Antikçağ İskenderiyesi'nde gelişen Galenist anlayışa dayanır. Bu miras, iki ana Grekçe-Süryanice çeviri dönemiyle Süryani dünyasına aktarılmıştır. İlk çeviri faaliyeti 6. yüzyıl başlarında, İskenderiye'de eğitim görmüş Batı Süryani rahip Resh'ayna'lı Sergios (Brock, 2011a, s. 366) öncülüğünde başlamış; Galenos'un On Altı Kitap'ı ve diğer bazı eserleri bu dönemde çevrilmiştir. Bu çeviriler, Kark Juddan piskoposu Theodoros'un himayesinde gerçekleştirilmiştir. İkinci büyük çeviri hareketi, 9. yüzyılda Doğu Süryani âlim Huneyn b. İshak (Baumstark, 1922, ss. 227–230; Butts, 2011, ss. 205–206) ve onun okuluyla zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde yapılan çeviriler hem sayı hem de kalite bakımından öncekileri aşmış, ancak kısa sürede Huneyn'in okulunda Arapçaya yaptığı tercümelemler Süryanice versiyonların yerini almıştır. Buna rağmen, Süryanice çeviri teknikleri, Bar Bahlul'un Lügat adlı eserinde korunan sözlük listeleri sayesinde bugün hâlâ incelenabilmektedir. (Pormann, 2010).

1.1. Doğu Kilisesi'nin İlhanlılar Öncesi Tıp Bilgisi ve Uygulaması

İslam dünyasında oluşan entelektüel ve bürokratik ortamda Süryani Hristiyan hekimler, hem tıp pratiği alanında etkin olmuş hem de Yunanca metinler tercüme ederek, bilgi üretimi ve aktarım süreçlerinde merkezi roller üstlenmiştir. (Mirzo, 2024, ss. 162-169) Bilindiği üzere, Süryani yazarlar yalnızca Grekçe metinleri tercüme etmekle yetinmemiş, tıbbın farklı yönlerine dair özgün eserler de kaleme almışlardır. Ancak bu literatürün büyük bölümü zaman içinde kaybolmuştur. Günümüze ulaşan en önemli örneklerden biri, müellifi ve yazım tarihi kesin olarak bilinmeyen, yaklaşık 13. yüzyıl arasına tarihlenen anonim *Süryani Tıp Kitabı*dır. Eser üç bölümden oluşur. İlk bölüm, Galenos'un *Etkilenen Uzuvar Üzerine* ve *Vücutun Uzuvarına Göre İlaçların Tertibi* adlı eserlerine dayanır. İkinci bölüm, yıldızların insan sağlığı üzerindeki etkilerini inceleyen astro-tıp konularını ele alır. Üçüncü bölümde ise halk arasında yaygın olan büyüsel reçetelere ve tedavi yöntemlerine yer verilir (Chabot, 1934, ss. 71-72; Pormann, 2007).

İkinci önemli eser, Yūḥannā ibn Sarābiyūn (Pormann, 2004) tarafından derlenmiş olan ve yedi kitaptan oluşan bir tıp ansiklopedisidir (*kunnās*). Bu eser Süryanice aslında kaybolmuş

olmakla birlikte, Arapça, Latince ve İbranice tercümeleri günümüze ulaşmıştır. Eser, Galenosçu tıbbın genel bir tasvirini sunmuştur: İlk dört kitap, "baştan ayağa" hastalıkları ele almış; beşinci kitap böcek ve zehirli hayvan sokmaları, deri hastalıkları ve kadın hastalıklarıyla ilgilidir; altıncı kitap ateşli hastalıkları; yedinci kitap ise binlerce reçeteye yer verilen "bileşik ilaçlar"ı konu almıştır. İbn Sarābiyūn'un bu eseri, 7. yüzyıl ortalarında yaşamış Paulos Aeginalı'nın temsil ettiği Grek ansiklopedik geleneğini sürdürmekle kalmaz, aynı zamanda Hint tıbbı gibi doğu kökenli eczacılık birikimini de Grek humoral patoloji sistemine entegre etmiştir.

Bu hususta, Abbâsîler döneminde Doğu Kilisesi'ne mensup Hristiyan unsurların, özellikle memuriyet, hekimlik ve dinî önderlik gibi stratejik sahalarda üstlendikleri roller, bireysel liyakatin yanı sıra, kurumsal ve tarihsel bir varoluşa işaret etmektedir. Bu entelektüel ve meslekî mevcudiyet, İslam coğrafyasındaki iktidar odaklarının Doğu Süryani Kilisesi ile kurduğu ilişkiler ağının yansıması olarak değerlendirilmelidir. Özellikle sağlık hizmetlerinde, Doğu Kilisesi'ne bağlı hekimlerin Abbâsî sarayında iktisap ettikleri konum, sıradan bir tedavi pratiğinden ziyade bilgi üretimi, tevarüs ve transferini içeren çok boyutlu bir sürecin tezahürüydü.

Doğu Kilisesi'ne mensup hekimlerin Abbâsî bürokratik aygıtında müessir bir konuma yükselmeleri, kronolojik olarak Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (h.754–775) iktidarıyla başlamış görünmektedir. Platt, Abbâsî yönetiminin Doğu Kilisesi'ne yönelik politikalarının süreklilik arz eden ve kurumsal etkiler doğuran bir yapıya evrildiğini kaydetmiştir. (Platt, 2017, s. 77-79) Kaplan bu çerçevede anılması gereken ilk figürlerden biri olarak Cundişâpûr'un ilmî geleneğinde yetişmiş ve Doğu Kilisesi'ne mensubiyetiyle bilinen Cercîs b. Cebrâîl Buhtîşû'yu öne çıkartmıştır. (Kaplan, 2023) Halifenin şahsî talebiyle Bağdat'a davet edilen Cercîs, yalnızca fizikî bir şifa sürecine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Süryani Hristiyan hekimliğinin saray çevrelerinde kurumsallaşmasının önünü açmıştır. Bu örnek münferit olmayıp, sarayda hizmet sunan başka Doğu Kilisesi mensubu hekimlerin mevcudiyetiyle de teyit edilmiştir. Nitekim, Birçok ünlü Süryanice konuşan hekim bilinmektedir. Bunlardan Huneyn b. İshak sadece tercüman değil, aynı zamanda bir dizi Abbâsî halifesinin özel hekimiydi. Onun hocası olan Yūḥannā b. Māsawayh (ö. 857) da tıpta büyük bir ustalık göstermiştir. Her ikisi de büyük ölçüde Arapça yazmış ve özellikle göz hastalıkları (oftalmoloji) alanında ün kazanmıştır. En meşhur Süryani tıp ailesi ise şüphesiz Buhtîşû' (Bahtîşû') ailesidir

(Doğruyol, 1992, ss. 6-378). Bu aile, Gundişapur -Beth Lapaṭ- (Brock, 2011a, s. 72) kentinden gelmekteydi ve 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar çeşitli Abbâsî halifelerine hizmet vermiştir (Pormann, 2007, s. 367). Yine aynı dönemde faaliyet gösterdiği bilinen İbrâhîm adlı bir başka doktorun da Abbâsî sarayında görev yaptığı tespit edilmiştir (Heimgartner, 2009, s. 11/515–519).

Bu bağlamda, Doğu Süryani Kilisesi mensuplarının İslam siyasal organizasyonu ile kurduğu ilişki, yalnızca bir hoşgörü meselesi değil; aynı zamanda bilgi ve yetkinlik üzerinden kurulan karşılıklı bir meşruiyet alışverişi olarak görülmelidir. Özellikle tıbbî bilgiye dayalı danışmanlıkları, yöneticiler nezdinde yalnızca birer doktor olmalarının ötesine geçmiş; zamanla siyasal karar alma süreçlerine tesir eden aktörlere dönüşmelerine vesile olmuştur. Misal, Fiey'in İslami kaynaklardan derlediği bilgilere göre, bu etkileşim en somut biçimde Halife Hârûn er-Reşîd (786–809) döneminde gözlemlenmiştir. Söz konusu halife, Bizans İmparatoru Nikēphoros karşısında alınan askerî mağlubiyetin ardından, sınıra yakın bölgelerdeki kiliselerin yıkımına yönelik bir ferman irade etmiş; ancak bu sert ve sembolik karar, saray çevresinde nüfuz sahibi olan Süryani hekim Cebrâîl b. Buhtîşû'nun ve onun etrafındaki Hristiyan zümrenin diplomatik müdahaleleri neticesinde tatbik edilmemiştir. Bu gelişme, yalnızca bir siyasî kararın revize edilmesi değil; aynı zamanda gayrimüslim bir figürün, Müslüman siyasi otorite üzerindeki etkili tesirini ortaya koymaktadır. Cebrâîl'in etkisi, yalnızca söz konusu olayla sınırlı kalmaz. Halifenin, Hristiyan zimmîlere yönelik kıyafet ve ata binme gibi ayrımcı kuralları yürürlüğe koymasının ardından, Cebrâîl'in bu kurallara uygun şekilde giyinerek halifenin huzuruna çıkmıştır. Halife, başında aylaşan adı verilen bir örtü ve belinde zunnâr olarak bilinen kemer ile gördüğü hekime şaşırmış ve bu şekilde giyinmesine gerek olmadığını söylemiştir. Bunu üzerine hekim Cebrail, Hârûn er-Reşîd'e "*Ben de Hristiyanım; onlar gibi giyinmezsem uygun düşmez*" biçiminde cevap vermiştir. Dolayısıyla kendisi Halife'yi bu kararı yürürlüğe koymaktan sarfinazar etmesine vesile olmuştur (Fiey, 1980, s. 55).

Doğu Süryani Kilisesi'ne bağlı doktorlar Abbasilerin son dönemlerine kadar sarayda hizmet vermeye devam etmişlerdir. Halife Nâsır-Lidîmillâh zamanında Bağdat sarayında birçok Doğu Kilisesi'ne mensup Hristiyan, devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunuyordu. Ebu Nasr Said isimli bir Hristiyan doktor, Halife Nâsır-Lidîmillâh'ın mesane hastalığını başarıyla tedavi etmesi nedeniyle halife tarafından ödüllendirilmiştir (Fiey, 1980, s. 255).

Bu noktada Süryani Hristiyanlar tarafından kurulan hastane kurumlarına değinmek gerekir. Bazı araştırmacılar, 4. yüzyılda Kapadokya veya Gundişapur gibi yerlerde Hristiyanlar tarafından gelişmiş hastanelerin kurulduğunu öne sürmüştü de bu iddialar haklı gerekçelerle eleştirilmiştir. Bununla birlikte, Hristiyan hayırseverlik düşüncesinin İslam dünyasındaki hastane kurumunun gelişimine etkide bulunduğu inkâr edilemez. Doğu Kilisesi patriği I. Timotheos'e (ö. 823) yazılan bir mektuptan, 8. yüzyılın sonlarına gelindiğinde "Süryanice konuşanlar" tarafından kurulmuş büyük bir hastanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurum, Yunanca *xenodocheion* (yabancılar için konaklama yeri) ve Farsça *bîmâristân* (hastalar için yer) terimleriyle adlandırılmıştır. Ayrıca, 'Alî b. 'İsâ (ö. 946) gibi bazı önemli Abbâsî vezirlerinin ya Süryani kökenli oldukları ya da Süryani tıp elitleriyle yakın ilişkiler içinde oldukları bilinmektedir (Pormann, 2007, s. 367).

1.2. İlhanlılar Döneminde Tıp: Müslüman ve Doğu Kilisesi'ne mensup Tabiplerin Rolü

İlhanlı tahtına 683 /1284 yılında oturan Argun Han (ö. 690/1291) döneminde, tıp ve sağlık hizmetleri, yalnızca bireysel ihtiyaçlara yönelik değil, aynı zamanda devletin kurumsal vizyonunun bir parçası olarak ele alınmaya başlanmıştır. Önceki İlhanlı hükümdarlarının izinden giden Argun Han, hekimlik mesleğini devlet aklının asli bileşenlerinden biri olarak değerlendirmiş; bu çerçevede hem yerel tabipleri koruma altına almış hem de dış kaynaklı bilgi ve tedavi imkânlarını İran coğrafyasına entegre etmeye yönelik dikkat çekici adımlar atmıştır. Özellikle Hindistan ve Çin menşeli farmakolojik bilgiye olan ilgisi, Argun'un tıp alanında yalnızca mevcut yerel birikimi yeterli görmediğini, aksine şark dünyasındaki alternatif tıbbî sistemleri de İran sahasında meczetmeyi hedeflediğini göstermektedir. Bu bağlamda, Hindistan ve Çin'den getirtilen ilaçlar ve tedavi malzemeleri, saray ve çevresi dahil olmak üzere İlhanlıların tamamı için ulaşılabilir hâle gelmiş; böylece transkültürel bir tıp tecrübesi teşekkül etmiştir (Fazlullah vd., 2022, s. 181).

Geyhatu Han'ın (690–694/1291–1295) kısa hükümdarlık döneminde, selefleri gibi kendisi de, saray çevresinde din farkı gözetmeksizin ilim, tıp ve yönetim sahasında ehliyet sahibi şahsiyetlere yer vermiş; böylece İlhanlı sarayının çok kültürlü entelektüel dokusunu muhafaza etmiştir. 691/1292 yılında Geyhatu Han'ın ağır bir hastalığa yakalanması, bu yaklaşımın pratik düzeydeki en belirgin tezahürlerinden birine vesile olmuştur. Hükümdarın

sağlık durumu karşısında, saraya davet edilen iki Hristiyan hekim- Rabîbü'd-Devle ve Safiyyü'd-Devle dönemin önde gelen tıbbî otoriteleri arasında yer almıştır. Kırk gün boyunca yürütülen tedavi süreci neticesinde Geyhatu Han'ın sağlığına yeniden kavuşması, bu hekimlerin saray nezdindeki itibarını pekiştirdiği gibi, İlhanlı iktidar yapısında gayrimüslim hekimlerin sahip oldukları değerin de açık bir göstergesi olmuştur (Fazlullah vd., 2022, s. 181).

Argun Han, Geyhatu ve Baydu dönemlerinde Doğu Kilisesi ve muhtemelen kilisenin bünyesinde görev yapan hekimlerin maaşları yeniden İslam vakıf kurumları tarafından karşılanmaya devam etmiştir. Zira Mar Yahballaha'nın biyografisine dair kaleme alınan eserde geçen ifadeye göre, Kilise ve 13. yüzyılda Doğu Kilisesi'ne mensup bir keşiş ve diplomat olup, Pekin'den Kudüs'e hac amacıyla yola çıkmış; ancak İlhanlı topraklarında Memlûklere karşı gelişen diplomatik koşullar çerçevesinde Avrupa'ya gönderilmiş; İstanbul, Roma ve Paris'in yanı sıra birçok Avrupa şehrini gezme fırsatı bulan Rabban Sauma'ya (Amar, 2011, ss. 360-361) tahsis edilen vakıflar mevcuttur (Borbone, 2020, s. 137). Buna göre sadece Geyhatu döneminde Doğu Kilisesi'ne ve ona bağlı kurumları için harcanan miktar toplamda 105.000 zūzē idi. Bu rakam dönemin koşulların göre oldukça yüksek bir meblağ olup yaklaşık olarak 17.500 dinara denk gelmekteydi. Biyografi esere göre, bu harcamaların tamamı vakıflardan karşılanmıştır (Fiey, 1975, s. 39; Kamola, 2012). Bu harcamaların İslâmî vakıflardan karşılandığı, Gazan ve Olcaytu dönemlerinde Kilise kurumlarının tahribine ve vakıf gelirlerinin kesilmesine yönelik Müslüman tebaadan gelen siyasî baskılarla anlaşılmıştır.

Gazan Han'ın ilme gösterdiği ilgi, İlhanlı döneminde ilmî faaliyetin yönünü ve biçimini tayin eden temel unsurlardan biri olarak öne çıkmıştır. Nitekim kaynaklar, onun rasathane ve kütüphanelere düzenli ziyaretlerde bulunduğunu, bu kurumlarda yürütülen faaliyetlere doğrudan müdahil olduğunu belirtmiştir. Söz konusu ilgi, pasif bir meraktan öteye geçerek, bizzat tercüme ve telif çalışmalarının başlatılmasına vesile olmuştur. Veziri Reşîdüddîn'in Tansûknâme-i İlhanî adlı eserinin önsözünde belirttiği üzere, Wang-shu-ho'ya ait Çin menşeli bir metnin Farsçaya kazandırılması doğrudan Gazan Han'ın talebiyle gerçekleşmiştir.(Fazlullah vd., 2022, s. 181;282; Köprülü, 1942; Özgüdenli, 2009, s. 411). Spuler, İlhanlılar dönemindeki tıbbî yapılanmaya dair değerlendirmelerinde, Hristiyan hekimlerin saray çevresinde belirli bir itibara sahip olduklarını ifade etmiş; bu çerçevede, Gazan Han'ın gençlik yıllarında tıp eğitimi almış olmasını da kayda değer bir bilgi olarak aktarmıştır. Bu ihtimal, Hristiyan hekimlerin

yalnızca tedaviyle sınırlı kalmayıp, muhtemelen eğitim süreçlerinde de etkin roller üstlendiğini göstermiştir (Spuler, 2011, s. 480).

1.2.1. Müslüman Tabipler

Moğol istilalarının ardından meydana gelen kültürel kırılma, İlhanlılar tarafından medreseler ve şifahanalar aracılığıyla telafi edilmeye çalışılmıştır. Tıp alanındaki bu yeniden inşa süreci, büyük ölçüde İlhanlı hanedanının ve vezirlerinin maddi ve kurumsal himayesiyle gerçekleştirilmiştir. Gerçekten de İlhanlılar döneminde tıp alanında ciddi bir entelektüel canlılık gözlemlenmiş, bu canlılık özellikle Reşîdüddîn'in himayesinde yürütülen Çince'den Farsça'ya yapılan çeviri faaliyetleriyle somutlaşmıştır. Hammer, Reşîdüddîn'i hekim, filozof, tarihçi ve Gazan devrinin başveziri olarak tanımlamıştır. Hemedan'da doğmuş, genç yaşta saray hekimi olmuş, ardından vezirliğe yükselerek İlhanlı idarî teşkilatının şekillenmesinde etkili olmuştur. Gazan'ın kanunlarını kaleme almış, Reşîdiyye Medresesi'ni kurmuştur (Hammer-Purgstall, 1842, ss. 69-80; 260). Reşîdüddîn'in kurduğu uzman heyet tarafından Farsça'ya tercüme edilen eserlerin başında, Çin tıbbının klasik metinlerinden oluşan Tanksûknâme-i İlhan adlı derleme gelmektedir. Bu eserde anatomi, kan dolaşımı, akupunktur ve farmakoloji gibi alanlarda dönemin ileri Çin tıbbına dair detaylı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu çeviriler yalnızca tıbbi bilgi aktarımıyla sınırlı kalmamış, Çin'in hukuki ve kozmolojik metinlerini de kapsayarak Moğol yasacılığını dahi etkilemiştir. İlhanlılar döneminde tıp alanındaki faaliyetler, yalnızca Hristiyan din adamlarının çalışmaları ve Çince çeviri girişimleriyle sınırlı kalmamış; klasik İslam tıbbına ait metinlerin özellikle İbn Sina'nın eserlerinin şerhleri yoluyla da önemli bir gelişme kaydetmiştir. Bu dönemde İbn Nefis-i Karşî, Kutbuddîn Şîrâzî ve Şemsuddîn Âmulî gibi alimler, tıp literatürüne katkı sunan hacimli eserler kaleme almışlardır. Söz konusu şerhler, hem teorik hem de pratik tıp bilgisinin güncellenmesini ve yeniden sistemleştirilmesini hedeflemiştir (Haykıran, 2022, ss. 181-185; Sezgin, 2007, s. 1/50). İbn Nefis-i Karşî, İbn Sina'nın el-Kânûn adlı eserine yazdığı “Şerh-i Kânûn-i Karşî” ile tanınmakta olup, ayrıca “Şâmil” adını taşıyan seksen ciltlik kapsamlı bir tıp külliyyatı da telif etmiştir. Kutbuddîn Şîrâzî ise 710/1311 yılında kaleme aldığı et-Tuhfetü's-Sa'diyye adlı eserinde Kânûn'a dair şerh sunmuş, bunun yanı sıra üç bölümden oluşan Risâle fî Beyâni'l-Hâceti ile't-Tıb ve Âdâbu'l-Etibbâ adlı risalesiyle de tıbbın gerekliliği ve hekimlik ahlakını ele almıştır. Allâme Şemsuddîn Âmulî'nin Nefâisü'l-Fünûn adlı eseri, ilimlerin tasnifine dair geniş bir çerçeve sunarken, İbn

Sina'nın tıp anlayışına dair müstakil yorumlar da içermektedir. Ebû Yusuf es-Sâmirî'nin de İbn Sina'ya ait bir esere şerh yazdığı bilinmekteyse de, bu şerhin muhtevasına dair ayrıntılı bilgiler sınırlı düzeydedir (Sezgin, 2007, s. 1/50).

Joseph von Hammer “*Geschichte der Ilchane, das ist der Mongolen in Persien*” adlı eserinde yer verdiği kısa ama dikkat çekici bir atıf, İlhanlı saray çevresinde tıp ve astronomi gibi ilimlerin iç içe geçmiş yapısına ışık tutar. Hammer, XIII. yüzyılın en önde gelen rasyonalist bilginlerinden olan Nasîreddin et-Tûsî'nin, yalnızca bir astronom ve matematikçi değil, aynı zamanda tedavi edici bilgiye de vâkıf bir tabip olduğunu ve bu kapsamda İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ı tedavi ettiğini belirtmektedir (Hammer-Purgstall, 1842).

Benzer şekilde, Yahudi kökenli Emînü'd-Devle, Argun Han'ın sarayında özel hekim olarak vazife almış bir başka isimdir. Emînü'd-Devle Sa'dü'd-Devle'nin kardeşidir. Sa'dü'd-Devle Mardin ve Diyarbakır gibi stratejik bölgelerin idaresini, yine kendisi gibi hekimlik mesleğinden gelen kardeşi Emînü'd-Devle'ye bırakmıştır. Hicrî 686 / Milâdî 1287 yılında, varlıklı bir Yahudi olan Sa'dü'd-Devle, İlhanlı hükümdarı Argun tarafından özel hekimlik görevine getirildi. Ancak onun saray nezdindeki asıl nüfuzu, tıbbî ehliyetinden ziyade, Bağdat ve civar bölgelerin malî yapısına dair derin bilgisine dayanıyordu. Bu yönüyle dikkat çeken Sa'dü'd-Devle, Argun'un emriyle, Bağdat hazinesine borçlu kalan maliye görevlilerinden zimmetteki meblağların tahsili için yetkilendirildi. Bu görevde, Argun'un yakın çevresinden Ordukiya ile birlikte hareket etti. Sert tahsilat yöntemlerinin ardından, Ordukiya Bağdat valiliğine, Sa'dü'd-Devle ise mali işlerden sorumlu müstevfilik makamına getirildi (Sümer, 1989). Hammer'in zikrettiği diğer şahsiyetler Ebû Mansûr, Muhâsibü'd-Devîye, Muvaffakü'd-Devle ve Reşîdüddîn Fazlullah İslam tıbbının klasik çağ temsilcileri olarak, bilgiyi hem nazarî hem de amelî bağlamda temsil eden çok yönlü entelektüel figürlerdir (Hammer-Purgstall, 1842, s. 385).

İlhanlılar döneminde hem Müslüman hem de Hristiyan kökenli hekimlerin Bağdat, Meragâ, Tebriz, Şiraz, Erbil ve çevresinde ciddi bir temsil gücüne sahip oldukları anlaşılmıştır. Bu âlimlerin büyük bir kısmı tıp ya da matematik haricinde astronomi, felsefe ve eczacılık gibi alanlarda da faaliyet göstererek, Meraga Rasathanesi gibi kurumlar etrafında şekillenen entelektüel ortamda, ilmî üretim sürecinin taşıyıcıları olmuşlardır. Misal, Fahreddin Halatî, Hülâgû tarafından kurulan Meraga Rasathanesi'nde Nasîreddin Tûsî'nin yanında görev almış;

hem tabip hem de münecim olarak tanınmış ve İlhanlı sarayında etkin bir konumda bulunmuştur. Aynı şekilde Kutbüddîn Şîrâzî (ö. 710/1311), (Doğruyol, 2002, s. 26/487–489) küçük yaşta tıp eğitimi almış, göz hastalıkları alanında uzmanlaşmış, Şîraz’daki hastanelerde hekimlik yapmış ve Meraga’da Tûsî’nin yanında çalışmıştır. Kutbeddîn Şîrâzî’nin tıp alanındaki en önemli katkısı, İbn Sînâ’nın *el-Kânûn fi’t-Tıbb* adlı eserinin “külliyyât” yani tıbbın genel ilkelerine dair bölümüne yazdığı kapsamlı şerhtir. Bu çalışmasında yalnızca İbn Sînâ’nın metnini açıklamakla kalmamış, aynı zamanda İbnü’n-Nefis ve İbnü’l-Kuf gibi dönemin önde gelen hekimlerinin görüşlerinden de faydalanarak eseri zenginleştirmiştir (Doğruyol, 2002, s. 26/487–489). Hekim kimliğiyle öne çıkan diğer bir isim, Memlûkler döneminde İlhanlılara sığınan ve Hülâgû tarafından “tablhane” makamına getirilen Zeynü’l-Hâfızî’dir (Dayı, 2024).

1.2.2. Süryani Tabipler

İlhanlılar döneminde saray çevresinde tıp ilmine gösterilen ilgi, Müslüman hekimlerin yanı sıra Hristiyan ve Yahudi tabiplerin de itibar görmesine imkân tanımıştır. Bertold Spuler’in tespitlerine göre, tıbbın özellikle Şark dünyasında yüksek bir mevki kazanmasında en etkili gruplar Hristiyanlar ve Yahudiler olmuştur. Sarayda görev yapan tabipler arasında Süryani kökenli hekimlerin dikkate değer bir varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Rabban Ata Simeon, Sa’dü’d-Devle el-Yehûdî ve Reşîdüddîn gibi isimlerin ilk etapta saray çevresinde hekimlik vasfıyla tanınmaları, İlhanlı idaresinin dini kimlikten bağımsız olarak tıbbî yeterliliğe değer verdiğini göstermektedir. Bu çerçevede, Süryani hekimler hem ilmî kapasiteleriyle hem de siyasi yükselme imkânlarıyla dönemin önemli aktörleri hâline gelmişlerdir (Spuler, 2011, ss. 479-480). Doğu Hristiyan tıp öğrencileri, manastır ve hastane bünyesindeki kurumlarda, uygulamalı ve denetimli bir eğitim sürecinden geçmekteydi. Kurum yöneticileri, dinî kimliğe bağlı olarak Hristiyanlar “Sâ’ûr” Müslümanlar ise “Reîsü’l-Eṭıbbâ” unvanlarını taşımaktaydı (İshâq, 1948, s. 501; Mirzo, 2024, s. 162-169; Mirzo & Ismail, 2023, ss. 1325-1342).

Diğer taraftan, Bağdatlı tanınmış Süryani Hristiyan hekimlerden biri olan ve İbn Kass olarak bilinen Mes’ûd el-Bağdâdî (ö. 679/1280), kendi ilmî birikimi ve yetiştirdiği çocukları sayesinde bir tıp ailesinin kurucu figürü olmuştur. Onun oğullarından İbn Kassîs lakabıyla tanınan İsa el-Bağdâdî ile kardeşi Ebu Nasr Garas el-Ni‘me, babalarının yanında aldıkları eğitimle dönemin saygın hekimleri arasında yerlerini almışlardır (İbnü’l-İbrî, 1994, s. 478-479;

Mirzo, 2024, s. 162-169; Mirzo & Ismail, 2023, ss. 1325-1342). Aynı dönemin diğer önde gelen isimlerinden biri de Hristiyan hekim Ebû Mansûr el-Kûteyfâtî'dir (ö. 692/1293). Tıbbî teşhis ve tedavi alanında kazandığı başarılar, onu İlhanlı sarayında ve Bağdat çevresinde bilinen bir şahsiyet hâline getirmiştir (el-Azzâvî, 1935, s. 1/362; İbnü'l-Fûtî, 1923, s. 481). Onun ilmî nüfuzu, dönemin Hristiyan tabiplerinin saray ve kent bağlamlarında kurumsal işlev yüklenmiş figürler olduğunu göstermiştir. Nitekim el-Lü'lü' el-Mensûr adlı eserde, İlhanlılar döneminde tıp alanında faaliyet gösteren birçok başka Hristiyan hekimin ismine de yer vermektedir. Bunlar arasında Tacü'd-Devle Ebû Tâhir el-Tomâ (ö. 676/1277), Ebû'l-Hayr er-Rûhâvî (ö. 683/1284), Peder Şem'un el-Tomâ (ö. 688/1289), Diyakoz Yuhannâ b. Seru Bârtılı (ö. 691/1292), Diyakoz Behnâm Habu Kânî Bertele (ö. 692/1293) ve Ebû'l-Ferec İshâk b. İbn Kassîs (ö. 698/1299) gibi farklı mezhep ve coğrafi kökenlere sahip hekimler yer almıştır (Barsoum, 1943; Mirzo & Ismail, 2023, ss. 1325-1342).

Özellikle Doğu Hristiyan geleneğine mensup, yüksek donanımlı tabiplerin —bilhassa Nesturî hekimlerin— hem Büyük Moğol Hanlığı'nda hem de İlhanlı saray çevrelerinde dikkat çekici bir görünürlük kazanmışlardır. Söz konusu hekim figürlerinden biri de, kaynaklarda adı İsa olarak geçen aslen Nesturî cemaatine mensup bir bilgidir. Aslen Mezopotamya havzasından gelen İsa, Süryanice, Arapça ve Yunanca'ya vukufiyetiyle klasik tıp ve astronomi literatürünü takip edebilen seçkin bir entelektüeldi. Ermeni Kilikya Krallığı'nın başkenti Sis'te (günümüz Kozan'ı), Kral Hetum'un (623–668/1226–1269) sarayında hekimlik yaparken Ermeniceyi de öğrenmiş; böylece dört dilde akademik üretim ve iletişim kurabilme kapasitesine ulaşmıştır. Bu çok dilli yeterlilik ve bilimsel mahareti, onu yalnızca bölgesel bir figür olmaktan çıkarıp Avrasya düzeyinde dolaşan bir bilgi temsilcisi hâline getirmiştir. İsa'nın ünü, zamanla doğuya doğru yayılmış ve neticede Moğol Cengiz hanedanının Çin kolu olan Yuan Hanedanı hükümdarı Kubilay Han'ın (658–693/1260–1294) dikkatini çekmiştir. Kubilay, İsa'yı doğrudan kendi sarayına davet etmiş ve onun için Çin'de özel olarak bir tıp merkezi tesis ettirmiştir (Allsen, 2001, s. 162-169). Bu merkez, yalnızca tedavi amaçlı değil, aynı zamanda tıbbî bilgi üretiminin ve astronomik gözlemlerin gerçekleştirildiği bir kurum hüviyetindedir. İsa burada yalnızca Çinli hastaları değil, Çinli hekimleri de etkileyerek onların ilmî hürmetini kazanmış; böylece Doğu Hristiyan tıp geleneğinin Asya içlerine nüfuz etmesini sağlayan başat aktörlerden biri olmuştur. İsa'nın entelektüel serüveni yalnızca Çin'le sınırlı kalmamış, 679 /1280 yılında Kubilay Han tarafından Bolad adlı bir elçiyle birlikte İran'a gönderilmiştir. Bu

görevlendirme, hem İlhanlı sarayına tıbbî destek sunma hem de Çin-İran hattındaki bilimsel aktarımın sürekliliğini temin etme gayesi taşımaktadır. İran'a geldikten sonra başkentte saray mensuplarının ve yerel halkın sağlık hizmetlerini yürütmüş; ayrıca bitkisel tedavi yöntemlerini geliştirmiş, Çin ve Mezopotamya geleneklerini meczeden farmakolojik formüller üretmiştir. Söz konusu Nesturî hekimin kariyerindeki en dikkat çekici safhalardan biri, 679/1280 yılına kadar İslam tıp merkezinin başkanlığını (reîsü'l dârü'l-tıb) yürütmüş olmasıdır (Lane, 1999, ss. 365-384).

Doğu Kilisesi cemaatine mensup Hristiyanların, İslam kurumu olan ve klasik fıkıh çerçevesinde Müslüman nüfusa hizmet etmesi öngörülen bir tıp merkezinin resmî başına geçirilmiş olması, İlhanlılar döneminde Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin kurumsal düzlemde yeniden tanımlandığını göstermektedir. Bu atama, İlhanlılar döneminde bilgi üretimi ve kurumsal liyakat kriterlerinin dinî mensubiyetin önüne geçebildiğini gösteren dikkat çekici bir örnektir. Nesturî bir hekimin, İslam tıp merkezinin başkanlığına getirilmiş olması, yalnızca bireysel bir liyakatin tanınmasından ibaret değildir; aynı zamanda farklı dinî gelenekler arasında karşılıklı güvene dayalı bir işbirliği zemininin oluştuğunu da göstermektedir. Bu durum, Müslüman-Hristiyan ilişkilerinde sadece toplumsal düzlemde değil, aynı zamanda kurumsal yapılar içinde de belirli bir yakınlaşmanın ve karşılıklı tanımanın mümkün olabildiğini ortaya koymaktadır.

1.2.3. Vakıf, Rıza ve Tahakküm: Kilise ve Hristiyan Hekimlere Aktarılan İslâmî Fonların Sorgulanması

Moğol töre ve teamüllerine göre, sarayda görev yapan tabiplerin tüm ihtiyaçları devlet eliyle karşılanmakta; iâşe, barınma ve seyahat masrafları bütünüyle merkezi otorite tarafından temin edilmekteydi. Moğol geleneğinde tabiplere yönelik saray harcamaları devlet bütçesinden temin edilmekteyken, İlhanlılar devrinde bu uygulamanın kısmen İslâmî vakıf yapıları üzerinden yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu süreçte, Hristiyan ve özellikle Süryani kökenli tabipler de sağlık ve ilim hizmetlerinde önemli roller üstlenmişler ve maaşları çoğu dönem İslam kurumlarına ait vakıflarca ödenmiştir. Hristiyan hekimler yalnızca dini cemaatlerinin hizmetinde kalmamış; İlhanlı aristokrasisinin ve askerî erkânının tedavisinde de bizzat rol almışlardır (el-Kalkaşendî, 1914, s. 311; Mirzo, 2024, s.164-169). Saray çevresinde tıbbî danışman statüsünde görev yapan bu tabipler hem Müslüman hem de Moğol kökenli devlet

ricali nezdinde yüksek bir itibara mazhar olmuşlardır (Budge, 1928, ss. 152-153). Bu bağlamda, dönemin önde gelen Doğu Kilisesi cemaatine mensup hekimlerinden biri olan Şemun, Büyük Han Ögeday döneminde (626–639/1229–1241) “Rabban Ata” unvanıyla anılmış ve tıbbî ehliyetinin yanında, Moğol elitleriyle kurduğu yüksek düzeyli ilişkilerle tanınmıştır. Şemun’un tıp alanındaki derin vukûfiyeti, onu Moğol sarayında başhekim konumuna yükseltmiş; bu itibar, onun ilmî ve meslekî kimliğini aşan bir temsil gücü kazanmasına imkân tanımıştır (Spuler, 2011, s. 479). Söz konusu itibarı, yalnızca Ögeday Han döneminde sınırlı kalmamış, İlhanlıların müstakil siyasal bir yapı hâline geldiği süreçte de devam etmiştir. Nitekim Hülâgû Han, İran coğrafyasına yerleşip teşkilatlı bir devlet yapısı kurduğunda, Şemun’un gerek tıbbî mahareti gerekse Moğol hanedanı içerisindeki meşruiyeti nedeniyle, onu bizzat saray hekimi olarak görevlendirmiştir (Gantzac, 1875, ss. 137-138; Paris, 1882, ss. 13-16; Pelliot, 1924, ss. 225-335; H. Teule, 2003, ss. 101-120).

İlhanlı Devleti’nin kurucusu Hülâgû Han, sağlık hizmetlerine ve tıp sanatına atfettiği önem doğrultusunda, hekimlerin -özellikle de Hristiyan kökenli tabiplerin- devlet hizmetine alınmasını müsamahakâr bir politika çerçevesinin ötesinde, kurumsal bir düzlemde gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede devlet nezdinde istihdam edilen Hristiyan hekimlerin iâşe, ikamet ve maaş gibi ihtiyaçları, dönemin İslam hukuk geleneğinde kökleşmiş olan vakıf kurumları eliyle karşılanmıştır.

Borbone’un da aralarında bulunduğu birçok araştırmacının dikkat çektiği üzere, vakıf kurumu, İlhanlılar dönemi boyunca işlevselliğini muhafaza etmiş ve toplumsal yapının dinî ve kamusal yönlerini şekillendirmede temel bir rol oynamıştır. Nitekim vakıf, gayrimenkûl veya menkul kıymetlerin süresiz biçimde dinî hedeflere veya kamusal faydaya tahsis edilmesi esasına dayanmakta olup, bu yolla hem mabedlerin hem de çeşitli ilmî ve hayrî müesseselerin sürekliliği teminat altına alınmıştır. Bu kurumun yararlanıcıları yalnızca tarımsal gelirlerden değil, aynı zamanda su kanalları, dükkânlar ve pazar yerlerinden elde edilen gelirlerden de faydalanmaktaydılar (Borbone, 2020, s. 303; Günay, 2012, s. 42/475–479; Petrushevsky, 1986, ss. 483-537).

İslam toplumlarında kamu hizmetlerinin finansmanını temin eden *vakıf* kurumu, mescid ve medrese gibi dinî yapıların ötesinde, hastaneler (*bîmâristân*), eczaneler ve hekimlerin şahsî harcamalarını da içine alan kapsamlı bir sosyal destek sistemi olarak teşekkül etmiştir. Bu çok

yönlü işlevsellik, İlhanlılar döneminde de devam etmiş; özellikle Hülâgû Han devrinden itibaren Meraga Rasathanesi ve ona bağlı kütüphane gibi nitelikli ilmî müesseselerin İslam vakıfları tarafından fonlandığı kaydedilmiştir (Tanase, 2008, ss. 167-202). İlhanlılar döneminde bu klasik İslam kurumu, mezhep ve din farkı gözetmeksizin nitelikli devlet yöneticileri ve tabiplerin himayesinde araçsallaştırılmış; bu sayede gayrimüslim hekimler de İslam toplumlarında genellikle Müslüman müesseselere tahsis edilen bu malî kaynaktan istifade edebilmişlerdir (Hândmîr, 1380, s. 1437). Bu uygulama, İlhanlı siyasi iradesinin, mevcut İslamî kurumsal mirası işlevsel biçimde devralıp, kendi yönetim tarzıyla yeniden yorumladığını göstermiştir.

Bazı kaynakların verilerine göre, İlhanlı hükümdarı Abaka Han (663–680/1265–1281), babası Hülâgû Han'ın siyaset anlayışını sürdürerek özellikle Doğu Hristiyan hekimlere yönelik himaye politikalarını devam ettirdiği anlaşılmıştır (Fazlullah vd., 2022, s. 109). Nitekim Vassâf, Hândmîr ve Mîrhând'ın naklettiği üzere ve Borbone'un da değerlendirmesine göre, Ahmed Teküder'in gerçekleştirmeyi hedeflediği reform girişimi öncesinde, vakıf gelirleri asli dinî amaçlarının dışına taşarak, Hristiyan ve Yahudi saray hekimlerinin hizmetine tahsis edilmiştir (Borbone, 2020, s. 303; Hândmîr, 1380, s. 3/1437; Howorth, 1880, s. 3/288; Spuler, 2011, s. 209).

Diğer taraftan bu mesele, Müslüman hekimlerin dışlandığı ve yalnızca Süryani Hristiyan hekimlerin tercih edildiği yönünde tek taraflı bir değerlendirmeye de imkân vermez. İlhanlılar döneminde hükümdar ve saray çevresi, sağlık hizmetlerine yönelik ihtiyaçları doğrultusunda tıbbı olan ilgilerini sürdürmüş; bu ilgi, zaman içerisinde tıbbî faaliyetin yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Reşîdüddîn'in aktardığına göre, Abaka Han'ın huzurunda yalnızca Hristiyan tabipler değil, çok sayıda Müslüman hekimin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Kasım 669/1270 yılında, Abaka Han Çağatu'da tahta çıkmıştır. Aynı yılın Safer ayında (11 Ekim 1270) av sırasında yabani boğa saldırısıyla boğazından ağır şekilde yaralanmıştır. Kanaması durdurulamayınca saraydaki büyük hekimler müdahale etmeye cesaret edememiştir. Bunun üzerine Nasîrüddîn-i Tûsî, yaranın açılmasında bir sakınca olmadığını bildirerek cerrah Ebu'l-İzz'i görevlendirmiş, yapılan müdahale sonrası Abaka Han kısa sürede iyileşmiştir. Reşîdüddîn, tedavi sürecinde birçok büyük tabibin Abaka'nın huzurunda olduğunu kaydetmiştir (Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb

el-Hemedânî, 1960, s. 109). Bu ifade, İlhanlı sarayında tıbbî kadroların mevcut olduğunu ve sağlıkla ilgili meselelerde nitelikli hekimlerin doğrudan hükümdarın yanında yer aldığını göstermektedir. Diğer taraftan, Tabiplerin müdahalede bulunmaktan kaçınmaları, iki yönlü bir çekincenin varlığına işaret eder. Birincisi, yaranın doğrudan hayatî organlara yakın olması ve ciddi komplikasyon riski taşıması gibi tıbbî sebeplerle, ikincisi ise siyasi sorumluluk endişesiyle açıklanabilir. İlhanlı sarayında, bir hükümdarın hayatını tehlikeye atacak yanlış bir müdahale, meslekî başarısızlığın ötesinde, idarî ve cezaî sonuçlar da doğurabilecek bir risk anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Nasîrüddîn-i Tûsî'nin doğrudan müdahalesiyle cerrahi işlem sorunsuz şekilde sonuçlanmıştır.

Vassâf ve diğer müverrihlerin dikkat çektiği temel husus, Abbâsîlerden intikal edilen bu müessesenin gelirleri İlhanlı hanlarının tasarrufuyla özellikle Doğu Kilisesi başta olmak üzere gayrimüslim unsurların kontrolüne ve istifadelerine verilmiş olmasıdır. Mevcut kaynaklardan anlaşıldığı üzere, vakfedenin ya da vakıftan istifade edecek şahısların Müslüman olması yahut İslam devletinin tebaasından sayılması yönünde zorunlu bir kayıt bulunmamaktadır. Doalyısıyla İlhanlılar öncesinde Hristiyan hekimlerin vakıflardan istifadesi mümkündür; ancak bu müesseselerde nihai tasarruf hakkı Müslümanlara aittir. İlhanlılar döneminde ise birçok Müslüman vakıf kurumu, büyük ihtimalle Müslümanların rızası olmadan Kilise'nin tasarrufuna bırakılmıştır.

Abaka'nın ardından tahta çıkan Ahmed Teküder (680–683/1281–1284) döneminde Müslümanların vakıf gelirleriyle Hristiyan doktorlara ödenen maaş ve yukarda bahsi geçen kurumsal süreklilik değişikliğe uğramıştır. Ahmed Teküder'in İslâm'ı kabul etmesiyle birlikte, devlet yönetiminde İslam dini temelli yeniden yapılanma süreci başlamış ve bunun doğrudan yansıdığı alanlardan biri de vakıf sisteminin işleyişi olmuştur. Teküder, Müslüman kimliğinin gereği olarak, İslam vakıflarından gayrimüslimlere maaş ödenmesini meşru görmemiş ve bu nedenle Hristiyan ve Yahudi tabiplerin geçimlerini artık vakıf kaynaklarından değil, doğrudan devlet hazinesinden karşılamaya başlamıştır (Hândmîr, 1380, s. 3/1437; Howorth, 1880, s. 3/288; Mirzo, 2024, ss. 164-169; Mirzo & Ismail, 2023, ss. 1330-1332).

Katolikos III. Mar Yahballaha'nın nüfuzu ve diplomatik yetkinliği sayesinde, Doğu Kilisesi'nin Gazan Han dönemindeki konumu görece istikrarlı bir zemin üzerinde şekillenmiş; bu süreçte bazı kiliselerin tahribi ve kiliseye ait vakıf gelirlerine yönelik bazı müdahalelerin

dışında herhangi olumsuz bir durumla sonuçlanmadığı kaydedilmiştir (Fazlullah vd., 2022, ss. 181-282; Köprülü, 1942). Zira biyografide geçen kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Kilise'nin Gazan Han döneminde vakıf gelirleri devam etmekle birlikte, Olcaytu Han'ın hükümdarlığı döneminde, Doğu Kilisesi'ne ait vakıflar üzerinden Müslümanlar ile Süryani Hristiyanlar arasında mülkiyet ve meşruiyet temelli gerilim yaşanmaya devam etmiştir. Katolikos tarafından inşa ettirilen manastıra ve Tebriz'deki kiliseye ait vakıf gelirlerinin Kilise denetiminde olması, Müslüman çevrelerde tepkiye yol açmış; bu kesimler, Olcaytu'nun İslam'a intisabını gerekçe göstererek söz konusu kilisenin camiye çevrilmesini ve vakıf gelirlerinin bu yeni yapıya tahsisini talep etmişlerdir. Söz konusu girişim neredeyse hayata geçirilecek iken, Emir İrinjin'in müdahalesiyle bu teşebbüs engellenmiş; böylece vakıf gelirleri Doğu Kilisesi'nin denetiminde kalmaya devam etmiştir (Borbone, 2020, s. 183).

Her ne kadar Doğu Kilisesi mensupları, özellikle İlhanlı döneminde kimi zaman İslâm vakıf kurumlarından faydalanmışlarsa da, kilise bünyesinde teşekkül eden ve bizzat kilise mensuplarınca idare edilen müstakil vakıf yapılarının da varlığı inkâr edilemez. Nitekim Gazan Han döneminde Katolikos III. Mar Yahballaha tarafından inşa ettirilen bir manastır için 420.000 züzê harcanmış, kilise görevlilerinin geçimi, mum temini ve yapının onarımı için Kilise tarafından satın alınan Dahbai köyünün bağ, bahçe ve arazilerinden vakfedilmiştir (Borbone, 2020, s. 175). Diğer taraftan, Olcaytu'nun hükümdarlığı döneminde Erbil'de Doğu Kilisesi mensubu Süryani Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında yaşanan savaş nedeniyle katolikos ve Erbil metropoliti kilisenin geleceği ve vakıf mülklerinin akıbeti konusunda uyarılmışlardır.

Sonuç olarak, İlhanlı yönetimi altında Doğu Kilisesi mensubu Hristiyan tabiplerin maaşları, iaşeleri ve hizmet verdikleri sağlık müesseseleri ekseriyetle İslâm vakıf gelirleriyle karşılanmıştır. Özellikle Katolikos III. Mar Yahballaha döneminde inşa edilen manastırların finansmanı amacıyla bazı arazilerin gelirlerinin Kilise'ye tahsisi, bu kaynakların muhtemelen yerel Müslüman unsurların rızası olmadan kullanılmış olması sebebiyle, aralarında ciddi gerilimler doğurmuştur. Öte yandan, Doğu Kilisesi'ne ait vakıf yapıları, özellikle Müslümanlarla yaşanan askerî ve siyasî gerilimler neticesinde zaman zaman risk altına girmiştir. Savaş ve iç çatışma ortamlarında bu vakıf kurumlarının mülkiyeti, işleyişi ya da gelir kaynakları sekteye uğramış; özellikle İlhanlı hükümdarlarının izlediği politikalar çerçevesinde, dönemselsel olarak bazen Müslümanlar bazen de Doğu Kilisesi mensupları için bu vakıf yapıları

tehdit altında kalmıştır. Özellikle Erbil, Musul ve Kuzey Mezopotamya'nın geriye kalan diğer bölgeleri bazen Doğu Kilisesi'ne mensup Süryani Hristiyan bazen de Müslüman valiler tarafından idame ediliyordu. Dolayısıyla başa geçen her vali diğer kesime zulmederek bütün kurumları kendi denetimi altına alabiliyordu. İlhanlılar döneminde Erbil, Tikrit ve Musul'da bu tarz mevzular yüzünden Müslüman ve Hristiyanlar arasında birçok gerilim ve savaş yaşanmıştır (Bar Hebraeus, 1932, s. 433; Fiey, 1980, ss. 64-65; Kawerau, 2022, s. 40).

2. Matematik ve Astronomi:

Matematik, İslam bilim geleneğinde yalnızca zihinsel bir uğraş değil, aynı zamanda güvenilirliğin ölçüldüğü bir zemin haline gelmiştir. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyasında matematik, dışsal bilgi transferiyle yetinmeyen, aksine aktarılan unsurları içsel bir dönüşümle yeniden üreten bir entelektüel sahaya evrilmiştir. Hint-Sanskrit geleneklerinden tercüme edilen Siddhānta'ların sıfır kavramını tanıtmaları, rakamsal bir yenilik, sayma ve hesaplama anlayışında paradigmatik bir dönüşümün habercisi olmuştur. 9. yüzyılın başlarında eş zamanlı ortaya çıkan cebir metinleri el-Ḥārizmī, Sind b. 'Alī ve 'Abdulḥamīd b. Vāsī' İbn Türk'ün çalışmaları matematiği ilk kez teorik bir yapı olarak kurgulayıp aritmetikten bağımsızlaştırmış; cebiri, soyut bir düşünce disiplini haline getirmiştir. Bu dönemde matematiksel düşünce, Helenistik, Babil, Hint ve Yunan mirasını İslam medeniyetinin düşünsel tekniğiyle yeniden yoğurarak, hem metodolojik bir zenginlik kazanmış hem de terminolojik engelleri büyük ölçüde aşmıştır. 10. yüzyıl ve onu takip eden asırlarda, matematiksel düşünce yalnızca teorik inşayla yetinmemiş, astronomi başta olmak üzere doğa bilimlerinde ölçümleme ve hesaplama için yeni tekniklerin geliştirilmesini de sağlamıştır. Bu gelişmenin doruk noktalarından biri, el-Bīrūnī ve İbn el-Heysam gibi düşünürlerin 11. yüzyıldaki faaliyetlerinde gözlemlenmektedir (Sezgin, 2007, s. 1/15-50).

Sezgin, 13. yüzyıl'ı, İslam bilim tarihinde yalnızca niceliksel bir üretim artışının değil, aynı zamanda bilimsel yöntem açısından derin dönüşümün yaşandığı bir çağ olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda kendisi, en dikkate değer figürlerden biri olan Naşîreddīn at-Ṭūsî'yi (ö. 672/1274) örnek vermiştir. Ṭūsî Yunan ve İslam bilim geleneklerini yeniden yoğurmuş ve bilim tarihine yeni bir hermenötik katman eklemiştir. Özellikle İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun desteği ve emriyle Merâğa Rasathanesi'nin kuruluşu, Naşîreddīn at-Ṭūsî'nin yönetiminde, Bağdat ve Suriye'de faaliyette bulunurken buraya getirilen bir grup astronom

tarafından gerçekleştirilmiştir. Rasathane bilimsel bilginin kurumsallaşması açısından eşine az rastlanır bir örnek teşkil etmiştir. Burada geliştirilen gözlem aletleri ve elde edilen astronomik veriler, yalnızca İslam dünyasında değil, aynı zamanda erken modern Avrupa’da da takip edilebilir izler bırakmıştır. Kūṭbeddīn eş-Şīrāzī ve Mu’eyyededdīn el-‘Urḏī’nin geliştirdiği Merkür modelleri gibi teorik yenilikler ise, yalnızca gözlemsel verilerle değil, aynı zamanda matematiksel modelleme teknikleriyle de bütünleşmiş ve astronomi bilimini daha sağlam bir temele oturtmuştur (Sezgin, 2007, s. 1/15-50).

Bu zengin entelektüel mirasın Yunan düşüncesinden Ortaçağ İslam dünyasına ve Doğu Hristiyanlığına aktarımında, Hristiyan mütercimlerin üstlendiği rol, belirleyici bir tarihsel eşik olarak karşımıza çıkar (Kunitzsch, 1959). Özellikle Doğu Süryani geleneğine bağlı âlimlerin Süryanice üzerinden Arapçaya yaptıkları çeviriler, salt bir dil aktarımının ötesine geçerek, bilimsel düşüncenin medeniyetler arasında yeniden kurgulanmasına imkân tanıyan bir geçiş alanı oluşturmuştur. Aristo ve Batlamyus gibi antik otoritelerin metinlerini İslamî ilim çevrelerine taşıyan bu çevirmenler, metinleri erişilebilir kılmış, bu eserlerin kendi inanç kodları ve toplumsal ihtiyaçları doğrultusunda nasıl anlamlandırılabilceğine dair yeni yorum evrenleri inşa etmişlerdir (Rosenthal, 1956, ss. 436-456). Misal, Batı Süryani Ortodoks mafriyanı “Chronicon Ecclesiasticum” (Bar Hebraeus’un Kilise Tarih) adlı eserine yapılan atıf, İslam medeniyeti aracılığıyla yeniden tedavüle giren klasik astronomi bilgisinin entelektüel izlerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda öne çıkan Almagest (Arapça: al-Mağistī), Yunan astronomu Ptolemaios’un Syntaxis Mathematica adlı eserinin 9. yüzyılda yapılan Arapça tercümesidir. Eser, Batlamyusçu evren modelini sistemli biçimde ortaya koyarak hem İslam bilim dünyasında hem de Latin Avrupa’da yüzyıllar boyunca temel referans kaynağı olmuştur (ed-Dahîl, 2003, s. 161; *Enzyklopaedie des Islām: Geographisches, Ethnographisches und Biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker*, t.y., s. 1:1329; Mes’ûdî, 2005, ss. 133-134). Daha öncesine gidilecek olursa, 724 yılında vefat eden Arap kabilelerinin piskoposu Giwargi (ö. 724), Süryani Ortodoks geleneğinde hem dinî hem de entelektüel yönüyle öne çıkan bir isimdi. Kınnesre Manastırı çevresinde oluşan ilim çevresi içinde yetişmiş ve Yunan felsefesine dair eserlerle ilgilenmiştir. Aristoteles’in mantık metinleri üzerine yaptığı düzenlemeler onun felsefeye olan yakınlığını göstermektedir. Aynı zamanda kaleme aldığı mektuplarda astronomiye yer vermesi, dönemin Süryani âlimleri arasında gök bilimine dair bir ilgi ve birikimin varlığına işaret eder (Brock, 2011b, ss. 177-178; “Jean Maurice Fiey (Ed. Lawrence

I. Conrad)", t.y., s. 169). Nitekim bu ilgiye dâhil olan Süryani isimlerden biri de, 8. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Litarbalı Yuhanon'dur (Yuhanon the Stylite, ö. 737/8) ve onun da gök bilimiyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle Urfalı Ya'qub ve Arap kabilelerinin piskoposu Giwargi ile yaptığı mektuplaşmalarla tanınmıştır. Ya'qub'un ona hitaben yazdığı on yedi mektup mevcuttur ve Giwargi'nin ona gönderdiği dört mektup da günümüze ulaşmıştır. Yuhanon'un, tarih, kronoloji, felsefe, astronomi, edebiyat ve Kitab-ı Mukaddes tefsiri gibi çok çeşitli konuları içeren yazışmalar yürüten Süryani entelektüeller ağına mensup olduğu anlaşılmıştır (*Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, t.y., s. 3/256; Rompay, 2011, ss. 445-446).

Özellikle Gezegen hareketlerinin tespiti ve yorumlanması, Hristiyan toplumda kozmolojik bir merakın ötesinde bir işlev taşımıştır. Bu bilgiler, dini ritüellerin icrasında, liturjik takvimlerin hazırlanmasında, tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesinde ve gündelik yaşamın şekillendirilmesinde belirleyici rol oynamıştır. Paskalya, Epifani veya Noel gibi bayramların tayininde gök cisimlerinin konumları ve ayın evreleri dikkatle izlenmiş; böylece astronomi, teolojik hayatla iç içe geçmiş bir pratik haline gelmiştir. Bu bağlamda, Hristiyan bilginlerin astronomiye duyduğu ilgi, kutsal zamanın ve düzenin kavranması yönündeki metafizik ve pratik ihtiyaçlarla derinden bağlantılıdır (Chabot, 1934, ss. 139-141).

Gazan Han'ın gençlik yıllarında astroloji, cebir, tıp ve madencilik gibi alanlarda eğitim görmesi, İlhanlı hanedanının ilmî sahalardaki yönelimini anlamak bakımından dikkat çekici bir örnektir. Bu disiplinlerin seçilmiş olması, İlhanlı yönetici sınıfının sadece savaşçılık değil, teknik bilgiye dayalı uzmanlık alanlarına da erişim sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Özellikle tıp ve cebir gibi bilimler, saray çevresinde hem idarî karar mekanizmalarını destekleyen hem de bireysel sağlık ve hesap düzeni gibi pratik ihtiyaçlara cevap veren alanlar olarak öne çıkmıştır. Astroloji ise dönemin zihniyet dünyasında siyasî tasarruflara yön vermede işlevsel bir araç olarak görülmüştür (Spuler, 2011, ss. 479-480). Kaynaklar, Gazan'ın 1300 yılında Meraga Rasathanesi'ni ziyaret ettiğini, kendi adına bir kubbe inşasını emrettiğini ve önemin gökbilimcileri ve matematikçileri tarafından çözümlenmesi zor kabul edilen bazı karmaşık bilimsel problemlerin çözümüne doğrudan katkıda bulunduğunu kaydetmiştir. (Hammer-Purgstall, 1842, s. 98) Müslüman İlhanlılar devrinde bu tarz girişimler devam etmiştir. Nitekim İlhanlı hükümdarları arasında bu anlayışı sürdüren önemli şahsiyetlerden biri

de Olcaytu'dur (Özgüdenli, 2009, s. 414; Spuler, 2011, ss. 479-480). Onun döneminde gökbilimlerine duyulan ilgi kurumsal düzeyde de desteklenmiştir. Nitekim Olcaytu, ilim ve hikmetin yeniden canlandırılması amacıyla, Hülâgû tarafından kurulan Merâğa Rasathânesi'ni bizzat ziyaret etmek üzere Marâğa'ya gitmiştir. Bu ziyaret sırasında Olcaytu, Merâğa Rasathânesi'nin yönetimini, büyük astronom ve filozof Nasîreddin Tûsî'nin oğlu Hâce Asîleddîn'e tevdi ederek, kurumsal sürekliliği hanedan himayesinde devamını temin etmiştir (Hammer-Purgstall, 1842, s. 184; Özgüdenli, 2009, s. 414).

Diğer taraftan, Hristiyan kökenli münevverlerin de matematik ve astronomi gibi disiplinlerde kayda değer katkılar sundukları zımnen anlaşılmıştır. Bu şahsiyetlerden biri de, Nestûrî Hristiyan geleneğine mensup olan ve tam adıyla 'Abd Yeshua ibn Brîkha al-Subâwî (ö. 718 /1318) şeklinde kayıtlarda geçen 'Abd Yeshua'dır (Abûnâ, 1996, s. 405). Abd Yeshua'nın doğum yeri kesin olarak Nusaybin olmasa da, adı geçen şehirde metropolitlik görevini üstlendiği bilinmektedir. İlhanlı hâkimiyet sahası içerisinde yer alan Kuzey Mezopotamya bölgesinde, söz konusu görev vesilesiyle hem dinî hiyerarşide hem de entelektüel sahada yüksek düzeyde temsil imkânı bulmuştur. Geniş bir coğrafi alana yayılan piskoposluk yetki alanı, onun dini liderliğin yanında bölgesel düzeyde bir ilmî otorite olarak da kabul gördüğünü göstermektedir. Abd Yeshua, özellikle Süryanice dili ve edebiyatı, mantık ilmi ve sistematik yazı (retorik ve gramer dâhil) sahalarında ileri düzeyde bilgi ve vukufa sahip bir şahsiyet olarak önemli bir mevki kazanmıştır. Bu yönüyle hem Doğu Kilisesi'nin entelektüel geleneğinde hem de İlhanlı dönemi ilim çevrelerinde belirleyici bir figür olarak öne çıkmıştır (H. Teule, 2012, s. 750).

Abd Yeshua'nın inşa ettiği eserlerin büyük çoğunluğu Süryanice kaleme alınmış olmakla birlikte, bazı metinlerinde Arapçayı tercih ettiği de bilinmektedir (Rassi, 2015, ss. 35-36). Onun özellikle zaman ölçümleri ve hesaplama yöntemleri üzerine yoğunlaştığı matematiksel çalışmaları, dönemin bilimsel literatürü içerisinde dikkate şayan bir yer edinmiştir. Bu tür eserler, teorik matematikle sınırlı kalmayıp, liturjik takvim hesaplamaları ve ibadet vakitlerinin düzenlenmesi gibi pratik gereksinimlere de doğrudan temas etmiştir (Yusuf, 2010, s. 254). Abd Yeshua'nın vefatından sonra, Süryanice dili Nestûrîler arasında giderek daralan bir işlevselliğe mahkûm olmuş; özellikle din adamları ve kilise çevreleri dışında yazılı ve edebî üretim alanında anlamlı bir zemin bulamamaya başlamıştır. Böylece, Süryanice yavaş

yavaş yalnızca sözlü iletişim aracı olarak varlığını sürdüren bir konuma itilmiş ve yazılı kültür dili olma niteliğini büyük ölçüde yitirmiştir. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde etkinlik gösteren ‘Abd Yeshua, Nestûrî entelijansiyanın seçkin simalarından biri olarak kabul edilmiş; Yakubî gelenekten gelen tanınmış bilgin İbnü’l-İbrî (Bar ‘Ebrāyā) ile birlikte anılmıştır. Bu bağlamda, her iki şahsiyetin de farklı mezhepsel geleneklere mensup olmalarına rağmen ortak bir Süryanî ilmî havzada yer aldıkları ve Hristiyan-Moğol ilişkilerinin ilmî izdüşümlerine katkı sundukları söylenebilir. (H. Teule, 2012, ss. 15-16).

Ğarıs al-Nima (غرس النعمة) ya da diğer adıyla Ebu Nasr, 13. Yüzyılın sonunda yaşayan ve matematik biliminde önemli katkılarda bulunan Hristiyan bilim insanlarından biridir (Şeyho, 2009, s. 218). İbnü’l-İbrî, Ğarıs al-Nima’yı şu şekilde tanımlar: “İyi, akıllı ve hünerli bir kişiydi; geometri ve matematik alanında uzmandı” (İbnü’l-İbrî, 1994, s. 478). Ğarıs al-Nima’nın yanı sıra, dönemin diğer Hristiyan bilim insanları da matematik ve geometri alanında önemli çalışmalar yapmışlardır. Ancak, bu bilim insanlarının sayısı oldukça azdır ve onların matematik alanındaki ünleri, genellikle diğer bilim dallarındaki çalışmaları kadar yaygın değildir. Hristiyan matematikçilerin katkıları, özellikle takvim hesaplamaları ve Hristiyan takvimlerinin düzenlenmesi alanlarında önemli olmuştur. Bu bilim insanlarının matematik alanındaki çalışmaları, Hristiyan topluluklar arasında dini bayramların ve önemli günlerin doğru bir şekilde belirlenmesini sağlamıştır (Mirzo, 2024, s. 171; Mirzo & Ismail, 2023, ss. 1325-1342; Mirzo & Ismail, 2023, ss. 1325-1342).

3. Dil ve Edebiyat

Edebî üretim, bir toplumun tarihsel duyarlıklarını, dili kavrama biçimini, hatta zaman ve hafıza ile kurdukları ilişkiyi, ölüm karşısındaki tavrını ve dilsel evrenlerini içkin bir şekilde yansıtan kültürel bir hafıza pratiği olarak belirir. Bu çerçevede edebiyat, toplumsal bilinçaltının bir yansıması, tarihsel deneyimin anlamlandırıldığı bir anlatı düzlemidir. Fiey’in de belirttiği üzere, İlhanlılar döneminde, edebî ve litürjik üretim bakımından en yoğun faaliyet gösteren Hristiyan topluluk Nesturîler olarak da bilinen Doğu Kilisesi cemaatidir. Bu üretkenlik, bireysel yeteneklerin ötesinde, Kilise’nin Moğol hâkimiyet sahası içerisindeki kurumsal yayılımıyla paralel bir seyir izlemiştir (Fiey, 1975, ss. 97-98).

İlhanlılar döneminde öne çıkan ilk Süryani yazarlar arasında, ilahi şairleri (hymnographes) özel bir konuma sahiptir. Son Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh'ın (1242-1258) saray hekimi olarak tanınan Mesud bin Kass, Abbasiler himayesini kaybetmesinin ardından edebî üretimini muhtemelen sonlandırmış; 1280 yılında vefat etmiştir. Aynı dönemde Mar Mikail Manastırı'nda keşiş olan Musullu Yuhanna, 1225'ten 1270 yılına kadar ayinsel ve şiirsel metinler kaleme almıştır. Beth Koka Manastırı'nda yetişen Brika İšo bar İşkêppe ise hem şair hem de ibadet metinleri (litürji) yazarı kimliğiyle dikkat çekmiştir. Gabriel Qamsa, 1281 yılında Musul metropoliti olup, sonunda Beth Koka manastırının kurucusu olan keşiş Sabrišo hakkında bir methiye ile biten uzun bir teolojik şiirin yazarıdır (Fiey, 1975, ss. 97-98).

Doğu Süryani edebiyatı İlhanlılar döneminde nitelik bakımından çeşitlendiği bir evreye girmiştir. Bu bağlamda, özellikle Erbil merkezli iki müellif öne çıkmıştır: İlki, günümüze en az yüz elli şiiri ulaşan Georges Warda; diğeri ise üretim hacmi ve tematik çeşitliliği bakımından daha dikkat çekici olan Kamîs bar Kardahê'dir (Fiey, 1975, ss. 97-98). Warda, Moğol istilalarının yol açtığı siyasi ve toplumsal sarsıntıların yaşandığı bir dönemde kaleme aldığı şiirlerle dikkat çeken bir Doğu Süryani müellifidir. 1235/36 yılında Moğolların Karamlays'ı tahrip etmesi üzerine kaleme aldığı metinlerde, bu yıkımın izlerini ilahî üslupla işlemiş; söz konusu metinler litürjik bağlamda kullanılmak üzere şekillendirilmiştir. Bu ilahileri ihtiva eden yazmalar, gelenekte müellifin adını taşıyarak kısaca Warda (Gül) olarak anılagelmiştir (Akalin & Duygu, 2023, s. 85).

İkincisi, aralarında Erbil'de trajik biçimde hayatını kaybeden İšo Savran üzerine yazılmış 16 şiirin de yer aldığı 65 uzun dinsel manzumeler, 5 ila 8 kıtalık 455 kısa şiir ve yirmi üç dini şiir kaleme almıştır. Bunlara ek olarak, Erbil halkının taşralılığına dair eleştirel hicivler kaleme almıştır. Bu eserler yalnızca dinî ritüellere eşlik eden metinler olarak değil; aynı zamanda kent kimliği, sosyal aidiyet ve merkez-çevre ilişkisini işleyen edebî türler olarak da değerlendirmek mümkündür (Fiey, 1975, ss. 98-101).

Bu dönem, aynı zamanda Doğu Kilisesi'nde monografik biyografi geleneğinin güçlendiği bir safhaya karşılık gelir. Katolikos I. Denha'nın (1265–1281) hayatı, öğrencisi keşiş Bena tarafından kaleme alınmıştır. Halefi olan III. Mar Yahballaha'nın (1281–1317) biyografisi ise sadece şahsi bir anlatı değil, aynı zamanda dönemin sosyal, siyasi ve dini gerilimlerine ışık tutan birincil nitelikte bir kaynaktır (Borbone, 2020, s. 423). Patriklerin kendileri de edebî

üretimde bulunmuştur: Misal Denha, Arapça kaleme aldığı İznik konsülü üzerine kaleme alınmış bir açıklama metni ile Süryanice dua metinleri bırakmıştır. Ardılı II. Timotheos (1318–1332) ise kutsal metinler üzerine kanonik-litürjik nitelikte bir risale sunmuştur (Fiey, 1975, ss. 98-101).

3.1. Süryani Diploması ve Yazıcılığında Arapça-Farsça Egemenliği

İlhanlılar ile Doğu Süryani Kilisesi, özellikle Müslüman unsurlara karşı ortak bir siyasi ve stratejik zemin üzerinde zaman zaman iş birliği içerisinde hareket etmişlerdir. Doğu Kilisesi'nin temel hedeflerinden biri, Moğol elit tabakasının Hristiyanlaştırılması yoluyla geniş ölçekte bir dinî nüfuz alanı inşa etmektir. Ne var ki İlhanlılar, Memlûkler karşısında uzun yıllar süren askerî mücadelelerden arzu edilen başarıyı elde edemedikleri gibi, zamanla İslam medeniyetinin zengin kültürel dokusu içinde eriyerek İslamlaşma sürecine girmişlerdir. Öte yandan, daha kuruluşunun ilk yıllarından itibaren İlhanlı idaresi üzerinde etkisini gösteren Fars kültürü, bu dönüşümün entelektüel zeminini hazırlamıştır. Bu koşullar altında, Doğu Kilisesi yalnızca misyoner hedeflerini gerçekleştirmekte başarısız kalmamış, aynı zamanda Ebu Said Bahadır Han (ö. 1335) döneminden itibaren kendi kurumsal tarihinde ciddi bir gerileme sürecine girmiştir. Süryanice'nin resmî ve ilmî alanlardaki kullanımı giderek azalmış; bunun yerini Arapça ve Farsça'nın belirleyici olduğu iki dillilik ya da çok dillilik yapıları almıştır.

Bu noktadan hareketle, İlhanlıların son dönemlerinden itibaren Arapça ve Farsça'nın Süryani dili ve edebiyatı üzerindeki etkisinin belirgin biçimde arttığı görülmektedir. Bu süreçte Süryani müelliflerin önemli bir kısmı eserlerini ya Arapça ya da Farsça kaleme almayı tercih etmişlerdir. Türk kökenli Katolikos III. Yahbalaha (1281–1317) ile hocası ve yol arkadaşı Raban Savma'nın Pekin'den başlayan seyahatlerini konu edinen biyografik anlatı da, bu dilsel yönelimin dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait Müslüman-Hristiyan ilişkilerini doğrudan gözlem ve bireysel tecrübelerle yaslanarak aktaran bu metnin aslında Farsça kaleme alındığı, daha sonra Süryaniceye çevrildiği kabul edilmektedir. Eser, dönemin dinî ve diplomatik temaslarının yanı sıra İlhanlılar devrine özgü birçok meselenin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Savma'nın tuttuğu günlük notlarına dayanan bu anlatı, Meraga, Tebriz, Erbil ve Bağdat gibi önemli şehirlerdeki temasların yanı sıra, Raban Savma'nın Avrupa'ya yönelik diplomatik misyonunu da konu edinmektedir. Eser, yalnızca seyahat gözlemleriyle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda Katolikos III. Yahbalaha'nın

İlhanlı hükümdarlarıyla kurduğu siyasî ilişkileri ayrıntılı biçimde kayda geçirmek suretiyle dönemin politik dinamiklerine ışık tutmuştur. Ayrıca metin, Meraga ve Tebriz gibi merkezlerin ötesinde, özellikle Kuzey Mezopotamya’da yer alan Erbil’de Müslümanlarla Doğu Kilisesi arasında yaşanan gerilim ve çatışma süreçlerini de tafsilatlı şekilde yansıtmıştır. Bugün eserin mevcut Süryanice nüshası British Museum arşivinde Oriental MS. 3636 numarasıyla muhafaza edilmekte; metin ilk olarak Bedjan tarafından yayımlanmış (Paul Bedjan, 1895) ardından Chabot tarafından Fransızcaya (J.-B. Chabot, 1895) Budge tarafından ise İngilizceye tercüme edilmiştir (Budge, 1928). Pier ve Chabot açıklayıcı notlar, tarihsel arka plan bilgileri ve bağlamsal değerlendirmelerle eserin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır (Borbone, 2020, ss. 233-371).

Süryanice dışında eserlerini Arapça dilinde de kaleme alan önemli isimlerden biri olan ‘Abdîšo’ Bar Brikhâ (ö.718 /1318), entelektüel kimliğinin yanı sıra Sincar ve Beth ‘Arbaye bölgelerinde piskoposluk görevinde bulunmuş, yaşamının sonlarına doğru, yaklaşık 1291 yılı itibarıyla Nisibis (Şoba) metropolitliğine tayin edilmiştir (Akalin & Duygu, 2023, s. 90). Eserlerinde Doğu Süryani düşünsel mirasının geç dönemine damga vurmuş; ne var ki, teliflerinin önemli bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Özellikle Eski ve Yeni Ahit’e dair yorumlar, dogmatik meseleler, kilise hukuku, felsefe ve tabii ilimlere dair metinlerinin birçoğu, sadece dolaylı referanslar üzerinden bilinmektedir. Kendisine ait olup günümüze ulaşan belli başlı eserler şunlardır: Doğu Süryani teolojisini sistematik biçimde açıklayan etkili bir eser olan Margānītā (İnci); Doğu Süryani sinod kararlarını içeren ve bu gelenekteki en eksiksiz kanon hukukunu ihtiva eden Nomokanon, ki hâlen Doğu Kilisesi’nde otorite kabul edilmektedir; kilise mahkemeleri için hazırlanan Kilise Yargı Usulleri Risalesi; ve Cennet Bahçesi (diğer adıyla Maqāmāt) olarak bilinen teolojik şiirlerden oluşan bir derleme, XIV. yüzyıl başındaki Doğu Süryani piskoposluk yapısına dair nadir bilgiler içermektedir. ‘Abdîšo’ un vezinli tarzda kaleme aldığı Kitaplar Kataloğu, Süryani edebî mirasına ait yazarlar ve eserleri hakkında paha biçilmez bilgiler sunan bir kaynak niteliğindedir; bu liste, bugün artık mevcut olmayan pek çok esere dair bilgi içermektedir. J.-S. Assemani tarafından 1725 yılında Roma’da Latince tercümesiyle birlikte neşredilen bu Katalog, Batı ilim dünyasında Süryani edebiyatının kapsamını ve temel çerçevesini aydınlatmış; böylece Batı’da Süryani edebiyat tarihi çalışmalarının teşekkülünde önemli bir uyarıcı ve yönlendirici işlev görmüştür (Chabot, 1934, ss. 139-141; Fiey, 1975, s. 98-101; Cilders, 2011, s. 3-4.).

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu Süryani entelektüel çevreler, edebiyat, felsefe, coğrafya ve diğer ilmî disiplinlerde olduğu gibi tarih yazımında da Arapça ve kısmen Farsça'yı etkin biçimde kullanmışlardır. Bu bağlamda Salība b. Yuḥannā'nın derlemesini yaptığı Kitābü't-Tevâriḥ (veya Esfāru'l-Esrār), metin boyunca yoğun biçimde Süryanice terim ve deyimlere yer vermekle birlikte, yapı ve anlatım açısından klasik Arapça tarih yazıcılığının biçimsel etkilerini taşımıştır (Gismondi, 1899; H. G. B. Teule, 2011, s. 141). Musul'da doğan Süryani din adamı Salība b. Yuḥannā, eserinde Sa'îd b. Buṭrîq, Siirt Kroniği ve Nusaybinli Eliya gibi kaynaklardan faydalanmıştır. Vatikan'daki nüsha, Amr b. Matta ve Salība b. Yuḥannā'ya atfedilmişse de, Louis Saliba yaptığı araştırmayla eserin Salība'ya ait olduğunu savunmuş ve yeni bir neşir hazırlamıştır (Tomakin, 2017, s. 251).

Moğolların İran ve Mezopotamya'yı işgal ettikleri ilk dönemde diplomatik yazışmalarda baskın dil Moğolca idi. Ancak İlhanlıların Memlûkler karşısında askerî başarısızlığa uğraması ve ardından İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte, Arapça yeniden diplomatik ve resmî yazışmalarda belirleyici bir konuma yerleşmiştir. Katolikos III. Mar Yahballaha, Müslüman Memlûkler karşısında İlhanlılara destek sağlamak amacıyla Avrupa'daki Hristiyan güçlerle diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bu diplomatik girişimler Abaka Han döneminde başlamış, Olcaytu'nun hükümdarlığının sonlarına kadar sürmüştür. Avrupa ile kurulan bu temaslarda çoğu kez Katolikos'un doğrudan aracılığı söz konusu olmuştur. Başlangıçta gönderilen mektuplarda Moğolca, Farsça, Latince ve Süryanice ön planda iken, ilerleyen süreçte Arapçanın diplomatik dil olarak ağırlık kazandığı görülmüştür (Abél-Rémusat, 1824, ss. 81-82; Aigle, 2005, ss. 143-162; Borbone, 2020, s. 271; Boyle, t.y., s. 255; Cahen, 1969, s. 722; Holder-Egger, t.y.; Lupprian, 1981, ss. 223-225; Meyvaert, 1980, ss. 245-261; Spuler, 2011, ss. 247-248).

Misal İlhanlı-Memlûk geriliminin en yoğun hissedildiği dönemde, Doğu Kilisesi Patriği III. Mar Yahballaha'nın, 1303 yılındaki üçüncü Suriye seferinden hemen önce (1302) ve sonrasında (1304), Papa VII. Boniface ve Papa XI. Benedict'e hitaben iki ayrı mektup kaleme aldığı anlaşılmıştır. Bu çerçevede, 1302 yılında Papa'ya gönderilen mektubun Vatikan Gizli Arşivleri'nde A. A. Arm. I-XVIII 1800 (1) numarasıyla muhafaza edildiği bilinmektedir. Söz konusu mektup; ilk dört satırı Süryanice, devamındaki on yedi satırı Arapça ve son satırı yine Süryanice dilinde kaleme alınmıştır (Bottini, 1992, ss. 239-256; Winkler, 2020, ss. 213-229).

İlhanlıların daha erken dönemine gidecek olursak, Borbone'un aktardığına göre, Avrupa'dan Moğollara gönderilen Latince mektupların önce Farsçaya, ardından Moğolcaya çevrilmesi, Farsçanın Moğol yönetimi içinde ne kadar önemli bir konumda olduğunu açıkça göstermektedir. Büyük Han Güyük'ün Papa IV. Innocentius'a ve Fransa Kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektupların Farsça kaleme alınmış olması da bu durumu doğrulamaktadır. Öte yandan, Moğollar zaman zaman yerel Avrupalı tercümanlardan Latince mektuplar yazmalarını istemiştir. Bu da onların diplomatik ilişkilerde esnek ve pratik davrandığını göstermektedir. Nitekim Hülâgû'nun 1262'de Kıbrıs'taki Kral Louis'ye gönderdiği, Meraga'da yazılan ve "Richardus notarius" adlı bir Latin kâtip ve tercüman tarafından kaleme alınan mektup buna güzel bir örnektir (Borbone, 2020, s. 271; Meyvaert, 1980, ss. 245-261).

SONUÇ

Yukarıda ortaya konan veriler doğrultusunda ulaşılan kanaat şudur ki, İlhanlı sarayında tıbbî faaliyetlerin hem Müslüman hem de Hristiyan hekimlerin ortak varlığıyla sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. İlhanlı Devleti bünyesinde birçok Müslüman ve Süryani tabibin görev yaptığı görülmektedir. Hekimlerin maaşlarının ödenmesinde ise İlhanlı hükümdarlarının dinî tercihlerine ve siyasî yönelimlerine bağlı olarak farklı kurumsal yapılar devreye girmiştir. Nitekim Hülâgû, Abaka, Argun, Geyhatu ve Baydu dönemlerinde ödemeler İslâm vakıfları aracılığıyla sağlanmış; buna karşılık Ahmed Teküder, Gazan Han ve Olcaytu gibi İslam'ı kabul eden hükümdarlar döneminde bu ödemelerin doğrudan devlet hazinesi üzerinden gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

Süryani hekimler, yalnızca bireysel düzeyde değil, zaman zaman ailevi süreklilik arz eden tıbbî birikimleriyle de öne çıkmıştır. Her ne kadar Abbâsî devrinin kurumsal hekimlik geleneğiyle özdeşleşen Buhtîşû' ailesi kadar nüfuzlu bir etki bırakmamış olsalar da, İbn Kass ve oğulları gibi bazı Süryani hekim ailelerinin İlhanlı dönemi içerisinde meslekî varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu durum, dönemin tıbbî yapılanmasında Doğu Kilisesi unsurların göz ardı edilemeyecek bir role sahip olduğunu göstermektedir. Öte yandan, bu çalışmada yalnızca Müslüman hekimler ile Doğu Kilisesi mensubu hekimler ele alındığı için, İlhanlı egemenliği altında yaşayan diğer Doğu Hristiyan cemaatlerine—özellikle Yakubî olarak bilinen Batı Süryani Ortodoks Kilisesi'ne, Ermeni cemaate ve Gürcü Hristiyan gruplara—mensup hekimler ele alınmamıştır. Oysa söz konusu cemaatler içerisinde de dönemin tıbbî

faaliyetlerine katkı sunmuş çok sayıda hekimin varlığı bilinmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları gereği burada ayrıntılı biçimde ele alınamayan bu hususun, ileride yapılacak müstakil bir araştırmada değerlendirilmesi, İlhanlı tıp tarihi açısından mühim bir katkı sağlayacaktır.

13. ve 14. yüzyıllarda Süryani Hristiyanlar arasında matematik çalışmaları daha çok günlük ihtiyaçlara, özellikle takvim hesaplamaları, ibadet vakitlerinin belirlenmesi ve zaman ölçümüne yönelik uygulamalara odaklanmıştır. ‘Abd Yeshua ve Ğaris al-Nima gibi bazı Hristiyan âlimler, bu alanda önemli katkılar sunmuş ve dönemin dikkat çeken isimleri arasında yer almıştır. Her ne kadar bu çalışmalar İslam dünyasındaki kadar geniş ve sistemli olmasa da, Hristiyan toplulukların dini hayatlarını düzenlemeye yönelik anlamlı bir bilimsel çaba ortaya koymuştur. Süryanice’nin yazılı bilim dili olarak etkisini kaybetmeye başladığı bu dönemde, bu tür faaliyetler aynı zamanda Hristiyan bilgi geleneğini yaşatma arayışının da bir parçası olmuştur.

İlhanlılar döneminde diplomatik yazışma dili, siyasi koşullara bağlı olarak dönüşüm geçirmiş; başlangıçta Moğolca ve Süryanice’nin öne çıktığı metinlerde, özellikle İslamlaşma süreciyle birlikte Arapçanın belirleyici bir konum kazandığı görülmüştür. Katolikos III. Mar Yahballaha’nın Avrupa’ya yönelik diplomatik mektuplarında da bu dilsel kayma açıkça izlenebilmektedir.

Doğu Süryani Kilisesi’nin İlhanlılar dönemindeki en büyük hedefi, Moğolları Hristiyanlaştırmak ve böylece Kilise’nin siyasal ve kurumsal nüfuzunu genişletmekti. Ancak bu hedefe ulaşamamış; aksine, zengin İslam kültürü ve güçlü Fars medeniyeti içerisinde Kilise’nin etkisi giderek azalmıştır. İlhanlıların İslamiyet’i kabul etmesiyle birlikte, Kilise zamanla siyasî destekten mahrum kalmış ve özellikle Ebu Said Bahadır döneminden itibaren ciddi bir gerileme sürecine girmiştir. Bu süreç, Doğu Süryani Kilisesi açısından adeta bir karanlık çağın başlangıcı olmuştur.

KAYNAKÇA

Abél-Rémusat, M. (1824). *Mémoires sur les Relations Politiques des Princes Chrétiens avec les Empereurs Mongols*. Imprimerie Royale.

Abstracta Iranica. Revue bibliographique pour le domaine irano-aryen, Volume 29, Article Volume 29.

Abûnâ, A. (1996). *Âdabü’l-Luġati’l-Ârâmiyye*. Dâru’l-Meşriq.

Aigle, D. (2005). The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism? *Inner Asia*, 7(2), 143-162.

Akalın, K., & Duygu, Z. (Ed.). (2023). *Süryani Literatürü* (2. bs). Kutadgu Yayınları.

Allsen, T. T. (2001). *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Press Syndicate of the University of Cambridge.

Amar, J. P. (2011). Şawma, Rabban. İçinde S. P. Brock, A. M. Butts, G. A. Kiraz, & L. Van Rompay (Ed.), *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Gorgias Press.

Bar Hebraeus, 1226-1286 (with Wellcome Library). (1932). *The chronography of Gregory Abû'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus: Being the first part of his political history of the world*. London : Oxford Univ. Press, H. Milford.

Barsoum, I. A. (1943). *Al-Lu'lu' al-Manthûr fî Tārîḥ al-'Ulûm wa'l-Âdâb al-Suryāniyya*.

Baum, W., & Winkler, D. W. (2010). *The Church of the East: A Concise History*. Routledge.

Baumstark, A. (1922). *Geschichte der syrischen Literatur, mit Ausschluss der christlich-palästinensischen Texte*. A. Marcus und E. Weber.

Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana. (t.y.). Typis Polyglottis Vaticanis.

Borbone, P. G. (Ed.) *History of Mar Yahballaha and Rabban Sauma*. (2020). Verlag tredition, Hamburg.

Bottini, L. (1992). Due lettere inedite del patriarca Mār Yahbhallāhā III (1281–1317). *Rivista degli studi orientali*, 66(3/4), 239-256.

Boyle, J. A. (t.y.). The Il-Khans of Persia and the Princes of Europe. İçinde J. D. Rayn (Ed.), *The Expansion of Latin Europe, 1000–1500. The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions* (s. 255). Routledge.

Brock, S. P. (2011a). Beth Lapat. İçinde S. P. Brock & others (Ed.), *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* (s. 72). Gorgias Press.

Brock, S. P. (2011b). Giwargi, Bp. Of the Arab Tribes. İçinde S. P. Brock & others (Ed.), *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* (ss. 177-178). Gorgias Press.

Budge, E. A. W. (1928). *The Monks of Kublai Khan, Emperor of China*. KT.

Butts, A. M. (2011). Hunayn b. Ishāq. İçinde S. P. Brock & others (Ed.), *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* (ss. 205-206). Gorgias Press.

Cahen, C. (1934). Indigènes et croisés. Quelques mots à propos d'un médecin d'Amaury et de Saladin. *Syria. Archéologie, Art et histoire*, 15(4).

Cahen, C. (1969). The Mongols and the Near East. İçinde K. M. Setton (Ed.), *The History of the*

Crusades: C. III (s. 722). Cambridge University Press.

Chabot, J.-B. (1934). *Littérature syriaque*. Librairie Bloud & Gay.

Dayı, Ö. (2024). İlhanlılar Zamanında Tıp ve Eczacılık Bilimlerine Genel Bir Bakış. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 1-14.

Doğruyol, H. (1992). Buhtîşû'. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 378). Türkiye Diyanet Vakfı.

Doğruyol, H. (2002). Kutbuddîn-i Şîrâzî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 487-489). Türkiye Diyanet Vakfı.

Duygu, Z. (2021). *İslam ve Hristiyanlık: Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler*. Timaş Yayınları.

el-Azzâvî, 'Abbâs. (1935). *Tārīhu 'l-'Irâk Beyne İhtilâleyn*.

ed-Dahîl, S. (2003). *El-Fevzu bi'l-Murâd fî Târîh Bağdâd*. Dârü'l-Âfâk el-'Arabiyye.

el-Hamevî, Y. (1977). *Mu 'cemü 'l-Büldân* (C. 1–5). Dâr Şâdir.

el-Kalkaşendî, (1914). *Subhu 'l-A 'şâ fî Şînâ 'ati 'l-İnşâ'* (C. 4). Dârü'l-Kütübi'l-Hidiviyye.

Enzyklopaedie des Islâm: Geographisches, Ethnographisches und Biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker (C. 1). (t.y.). E. J. Brill.

Fiey, J. M. (1975). *Chrétien Syriens sous les Mongols (Il-Khanat de Perse, XIIIe–XIVe s.)* (C. 44). Secrétariat du CorpusSCO.

Fiey, J. M. (1980). *Chrétien syriens sous les Abbassides surtout à Bagdad, 749–1258*. Secrétariat du CorpusSCO.

Fiey, J. M. (1990). *El-Kenîsetü 's-Süryâniyyeti 'ş-Şarkiyye*. Dârü'l-Meşrik.

Genç, S. (2007). H. V / M. XI. Asırda Ehl-i Sünnet'in Yeniden Yükselişi: Süreç, Kurum ve Şahsiyetler Üzerine Bir İnceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25.

Gantzac, K. de. (1875). *Deux Historiens Arméniens: XIII S., Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, X S., Histoire en Trois Parties* (M. Brosset, Ed.). Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences.

Gismondi, H. (Ed) (1899). *Maris Amri et Slibae de patriarchis nestorianorum commentaria ex codicibus vaticanis* (C. 2). C. de Luigi.

Günay, H. M. (2012). Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (C. 42, ss. 475-479).

Hammer-Purgstall, J. von. (1842). *Geschichte der Ilchane in Persien: 1200–1350*. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei.

Hartmann, A. (2006). Nâsır-Lidînillâh. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 399-402). TDV Yayınları.

Haykıran, K. R. (2022). *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*. Ötüken Neşriyat.

Hândmîr, (1380). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*. Kütübhâne-i Hayyâm.

Heimgartner, M. (2009). Timothy I. *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History* (C. 11, ss. 515-519). Brill.

Hemedanî, (Reşiddüddin Fazlullah)., (1960). *Câmi 'u't-Tevârîh (Târîhu'l-İlhâniyyûn – Târîhu Ebnâ' Hülâgû)*. Dâr İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabiyye.

Hemedanî, (Reşiddüddin Fazlullah)., Khelejani, A. H., Kaya, İ., & Ersan, M. (2022). *Camîu't—Tevarih*.

Histoire de Mar Jabalaha III, Patriarche des Nestoriens (1281–1317), et du Moine Rabban Çauama, Ambassadeur du Roi Argoun en Occident (1287). J.-B. Chabot. (Ed.). (1895). Ernest Leroux.

Holder-Egger, O. (Ed.). (t.y.). *Chronica Minor: C. XXIV*. 1879.

Howorth, H. (1880). *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century* (C. 3). Longmans Green Co.

Işhâq, R. B. (1948). *Ta'rîh Naşārâ' al-'Irâk mundh intişâr an-Naşrânîyya fî'l-aqtâr al-'Irâqiyya ilâ ayyâminâ*. Matbaa el-Mansur.

İbn Cübeyr, (t.y.). *Er-Rihle*. Dârü's-Şark el-Arabî.

İbnü'l-Fûtî, E.-F. K. A. b. A. (1923). *El-Havâdisu'l-Câmi'a ve't-Tecâribu'n-Nâfi'a fî'l-Mi'e es-Sâbi'a*. el-Mektebetü'l-'Arabiyye.

İbnü'l-İbrî, (1994). *Târîhu Muhtaşari'd-Düvel* (2. bs). Dârü'r-Râ'id.

Jean Maurice Frey (Ed. Lawrence I. Conrad): *Saints Syriaques*. (Studies in Late Antiquity and Early Islam, 6.) xxi, 224 pp. Princeton: Darwin Press, 2004. Request PDF. (t.y.). *ResearchGate*. <https://doi.org/10.1017/S0041977X07000092>

Kamola, S. (2012). The Mongol İlkhâns and their Vizier Rashîd al-Dîn, Dorothea Krawulsky, Frankfurt am Main: Lang, 2011, ISBN 978-3-631-61130-2, 156 pp. *Iranian Studies*, 45(5), 717-721. <https://doi.org/10.1080/00210862.2012.702557>

Kaplan, Y. (2023). *Doğu Hristiyanları: Nesturîler – Tarih, İnanç, Ritüel*. İletişim Yayınları.

Kawerau, P. (2022). *The Syriac Orthodox Church in the Time of the Syriac Renaissance* (P. Conlin, Çev.). Gorgias Press.

Köprülü, M. F. (1942). XIII. Asırda Marâga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar. *Belleten*, 6(23-24), 207-227.

Kunitzsch, P. (1959). *Arabische Sternnamen in Europa: Ein Beitrag zur arabisch-lateinischen Übersetzungsliteratur*. Otto Harrassowitz.

Kurt, T. (2023). Taberî'nin Tefsirinde Süryanî Hristiyanlarla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi. Z. Duygu, K. Akalın, & U. Var (Ed.), *Süryaniler: Kimlik, Din, Literatür* (1. baskı). Selenge.

Labourt, H. (1904). *De Timotheo I Nestorianorum Patriarcha (728–823) et Christianorum Orientalium Condizione sub Chaliphis Abbasidis*. Victor Lecoffre.

Lane, G. (1999). Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat. *Iranian Studies*, 32(4), 459-482.

Lupprian, A. O. (1981). *Die Beziehungen der Päpste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*. J. C. B. Mohr.

Mes'ûdî, E.-H. 'Alî b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüzelî. (2005). *Murûc ez-Zeheb ve Me'âdin el-Cevher* (C. 2). el-Mektebe el-'Asriyye.

Meyvaert, P. (1980). An Unknown Letter of Hülegü Il-Khan of Persia to King Louis IX. *Viator*, 11, 245-261.

Mirzo, F. K. (2024). *Mesîhî li serdemê Dewletê Îlxanî (h.656–736 / m.1258–1336)* [Doktora Tezi]. Zaho Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mirzo, F. K., & Ismail, F. M. (2023). Role Mesihîyan ye Şaristanî li Jêr Sibera Dewleta Îlxanî (656-736 H/1258-1335 M). *The Journal of The University of Duhok*, 26(2), 1325-1342.

Özgüdenli, O. G. (2009). *Gazan Han ve Reformları (1295-1304) Moğol İranında Gelenek ve Değişim*. Kaknüs.

Paris, M. (1882). *Chronica Majora, VI: Additamenta* (H. R. Luard, Ed.). Longman & Co.

Paul Bedjan. (1895). *Histoire De Mar Jab-Alaha*. O. Harrassowitz.

Pelliot, P. (1924). Les Mongols et la Papauté, Chapitre II : Le Nestorien Siméon Raban-Ata – Ascelin – André de Longjumeau. *Revue de l'Orient Chrétien*, IV(24), 225-335.

Petrushevsky, I. P. (1986). The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khāns. İçinde J. A. Boyle (Ed.), *The Cambridge History of Iran. Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods* (ss. 483-537). Cambridge University Press.

Platt, A. T. (2017). *The Church of the East at Three Critical Points in Its History* [Doktora Tezi]. Catholic University of America.

Pormann, P. E. (2004). Yūhannā ibn sarābiyūn: Further studies into the transmission of his works.

Arabic Sciences and Philosophy, 14(2), 233-262. <https://doi.org/10.1017/S0957423904000098>

Pormann, P. E. (2010). Islamic Hospitals in the Time of al-Muqtadir. İçinde J. N. et al (Ed.), *Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of 'Abbasid Studies*, Leuven, 27 June – 1 July 2004.

Pormann, P. E. (with Internet Archive). (2007). *Medieval Islamic medicine*. Washington, D.C. : Georgetown University Press. <http://archive.org/details/medievalislamicm0000porm>

Rabo, M. (2011). *Texts and Translations of the Chronicle of Michael the Great: French Translation of the Syriac Text of the Chronicle of Michael the Great* (G. A. Kiraz, Ed.). Gorgias Press.

Rassi, S. (2015). *Justifying Christianity in the Islamic Middle Ages: The Apologetic Theology of 'Abdīshō' Bar Brīkhā (d. 1318)* [Doktora Tezi]. University of Oxford.

Rompay, L. V. (2011). Yuḥanon of Litarba. İçinde S. P. Brock & others (Ed.), *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* (ss. 445-446). Gorgias Press.

Rosenthal, F. (1956). Al-Kindī and Ptolemy. *Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*, 2, 436-456.

Sezgin, F. (2007). *İslam'da Bilim ve Teknik* (C. 1). Kültür ve Turizm Bakanlığı; Türkiye Bilimler Akademisi.

Spuler, B. (2011). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220–1350*. Türk Tarih Kurumu.

Sümer, F. (1989). İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir. *Belleten*, 53(206), 175-198.

Şeyho, L. (2009). *'Ulemâ'ü'n-Naşrâniyye fî'l-İslâm 622–1300* (el-E. K. H. el-Yesû'î, Ed.; 2. bs). Merkezü't-Türâsi'l-'Arabî el-Mesîhî.

Tanase, T. (2008). J. Pfeiffer. Aḥmad Tegüder's Second Letter to Qalā'un (682/1283), in: J. Pfeiffer, Sh. A. Quinn, eds., in collaboration with E. Tucker, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honour of John E. Woods*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2006.

Teule, H. (2003). Saint Louis and the East Syrians, the Dream of a Terrestrial Empire: East Syrian Attitudes to the West. İçinde K. Ciggaar & H. Teule (Ed.), *East and West in the Crusader States: Context – Contacts – Confrontations III* (ss. 101-120). Uitgeverij Peeters and A.A. Bredius Foundation.

Teule, H. (2012). 'Abdisho' of Nisibis—Abdisho' bar Brikhā, 'Abdisho' Šübāwī; Ebediesus (Sobensis). İçinde *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History 1200–1350* (C. 4). Brill.

Teule, H. G. B. (2011). Eliya I of Țirhan. İçinde S. P. Brock & others (Ed.), *The Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. Gorgias Press.

Tomakin, A. Y. (2017). Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat*

Fakültesi Dergisi, 8(18), Article 18.

Yusuf, E. (2010). *El-Felâsifet ve'l-Mûtercimûn es-Suryân* (Ş. Kûsâ, Çev.). el-Merkez el-Kavmî li't-Tercüme.

Winkler, D. W. (2020). Two Letters of Yahballaha III to the Popes of Rome: Historical Context and English Translation. İçinde L. Tang & D. W. Winkler (Ed.), *Artifact, Text, Context: Studies on Syriac Christianity in China and Central Asia* (ss. 213-229). LIT Verlag.